भारतीय साम्राज्य.

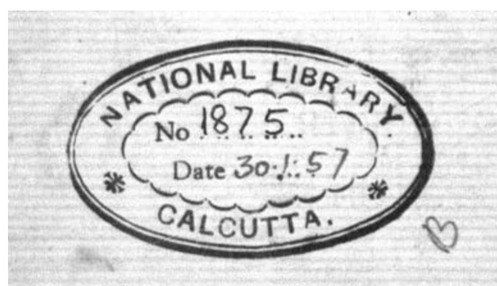
नारायण भवानराव पावगी.

यानें रचिलें असे.

शके १८१५

विजयनाम संवत्सरे.

किंमत १४ आणे.

श्री.

सद्गुरु चरणारविंदीं.

नमन करून

ही

ग्रंथरूपी

यथाशक्ति व यथामति केलेली

अत्यल्प

देशसेवा.

नारायण भवानराव पावगी

यानें

आपल्या दयितआर्यभूमीच्या ठिकाणीं

असलेल्या अत्युत्कट

प्रीत्यर्थ

सकळ

आर्य भगिनींस व आर्य बांधवांस.

प्रीतिपूर्वक

अत्यादरानें समर्पिली असे.

॥ श्री ॥

भारतीय साम्राज्य.

प्रस्तावना.

नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

या सेवकानें पूर्वार्धाच्या पहिल्या पुस्तकांत, एकंदर नऊ भागांत, भरतखंडाचा देशवृत्तांत दिला. आणि त्यांत १ देशस्थिति, २।३ उद्भिज्जसंपत्ति, ४।५ कृषिकर्मपद्धति, ६ प्राणिजातिसंपत्ति, ७ खनिजसंपत्ति, ८ वातावरणमीमांसा, व ९ भरतखंड भूरचना, यांजविषयीं कसेंबसें यथामति वर्णन केलें.

आतां, पूर्वार्धाच्या प्रथम पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत सूचित केल्याप्रमाणें, ह्या द्वितीय पुस्तकांत आर्यलोक व त्यांचें बुद्धिवैभव, याविषयीं थोडासा वृत्तान्त देण्याचें काम हातीं धरलें असून, तें कसें तडीस जाईल याविषयीं माझें मन अगदीं साशंक होतें. परंतु श्रीच्या कृपेनें, पूर्व संकेतानुरूप, तें सर्व शेवटास गेलें, ह्मणून मी त्या श्रीसद्गुरूचा अत्यंत ऋणी आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांत १० पासून १४ पर्यंत, एकंदर पांच भाग आहेत. १० **आर्यांचें मुलनिवासस्थान,** ११ **आर्यांची सामाजिक रचना** आणि **धर्मसंस्था,** १२ **आर्यभाषा,** १३ **वेद व वेदांगें,** आणि १४ **महाभाष्यें व गद्यपद्यादि भाषाशास्त्र.**

ह्या पुस्तकांत **ऋग्वेदाचा** काल अगदीं नूतन शोधावरून, मोठमोठ्या **पौरस्त्य** आणि **पाश्चात्य** पंडितांस जो मान्य झाल्यासारखा वाटला, तोच दिला आहे.

तारीख ९ सप्टंबर १८९२ रोजीं, **लंदन्** राजधानींत **प्राच्यभाषाकोविदांची** एक प्रचंड **परिषद्** भरली असून, तींत अध्यक्षस्थान पंडित **मोक्षमुलर** यांनींच स्वीकारलें होतें. त्यावेळीं त्यांनीं असें बोलून दाखविलें कीं, भाषेच्या इतिहासावरून पाहतां, **आर्य** लोकांच्या अतिप्राचीन अस्तित्वाचा काल, **ख्रिस्ती** शकापूर्वी दहा हजार वर्षेपर्यंत पोहोंचविण्यास हरकत दिसत नाहीं.

तसेंच, **पुण्यपत्तनां**तील प्रसिद्ध सामाजिक पुढारी, व ऐटदार देशाभिमानी, आणि अगदीं निर्भिड व निस्पृह विद्वान राजमान्य राजश्री **बाळ गंगाधर टिळक,** बी. ए; एल. एल. बी, यांच्या **मृगशीर्ष**[1] नामक अत्युपयुक्त व दीर्घ परिश्रमानें केलेल्या पुस्तकावरून सुद्धां, **ऋग्वेदाचा**

1 The Orion, or researches into the antiquity of the Vedas.

काल इ० स० पूर्वी चार हजार वर्षें, व त्याही पलीकडे जात असल्याचें सिद्ध होत आहे. इतकेंच नव्हे तर, त्यांतील प्रमेयें देखील पाश्चात्य पंडितांस संमत आहेत. सबब सदरीं निर्दिष्ट केलेल्या प्रमाणांवर, आणि इतर आभ्यंतरीय पुराव्याच्या साधनांवर नजर देऊन, एकंदर वेदकालाचा निर्देश केला आहे.

"भारतीय साम्राज्य" ग्रंथांत ज्या ज्या पुस्तकांचा मी उपयोग केला आहे, त्या त्या ग्रंथकारांचे मी बहुत आभार मानतों.

असो. विद्वान, बहुश्रुत, आणि रसिक वाचकांपुढें मजसारख्या अल्पधीनें तें जास्त काय सांगावयाचें ! तथापि, "पुरुषमतिवैचित्र्या" वर नजर देऊन, या ग्रंथांत असलेल्या अनेक दोषांबद्दल वाचकांनीं उदारबुद्धीनें क्षमा करून मजवर केवळ अनुग्रहच करावा, अशी मी आदरपूर्वक सविनय प्रार्थना करितों.

मुक्काम पुणें. मंगळवार. मार्गशीर्ष शु॥ ११ शके १८१५. विजयनाम-संवत्सरे.

नारायण भवानराव पावगी.

---

1 "I confess that the author (of the Orion) has convinced me in all essential points."

(Address delivered on commemoration Day, 22 nd Feb. 1894.

By Maurice Bloom Field. P. H. D. Professor of Sanskrit and Philology, Johns Hopkin's University. Baltimore. United States.)

अनुक्रमणिका.

पूर्वार्ध.

पुस्तक दुसरें.

भाग १० वा.

आर्यांचें मूलनिवासस्थान.

अग्नि–इंद्र–सूर्य–वरुण वगैरे स्वर्देवता–अनेक प्रकारचे मेध–मेध्य प्राण्याचीं लक्षणें व परीक्षण–शुनःशेपाची आख्यायिका व पुरुष-मेध–इष्टि–स्तोम आणि सोम–मधुपर्क–पश्चात्तापशुद्धता–मृतक्रिया–देहदहनप्रसार–आत्म्याचें स्वस्तिक्षेम.

भाग ११ वा.

आर्यांची सामाजिक रचना आणि धर्मसंस्था.

आर्यसमाजरचना–पुरोहित वर्ग रचना–त्यांचे मंत्र–व त्यांचीं पृथक् पृथक् कर्मे–कर्मविधीचें एकीकरण–ब्राम्हण वर्ण–क्षत्रिय वर्ण–वैश्य वर्ण, व शूद्रवर्ण–त्या सर्वांचा परस्पर रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार–व्रात्यस्तोम व उच्च वर्गांत प्रवेश–वर्णाश्रमधर्म आणि ब्राह्मणांची इतिकर्तव्यता–ब्राम्हणांचा मनोनिग्रह, व त्यांचें नृपत्वाविषयीं पूर्ण वैराग्य–आर्यावर्त्तांतील शांतता, व तिचा परिणाम–ब्राह्मण साम्राज्य सत्तेचा सुविनियोग–वेदकालीन साम्राज्य–रामायण कालांतील साम्राज्य–युधिष्टिरकालांतील साम्राज्य–बौद्ध कालांतील साम्राज्य–विक्रम साम्राज्य–इतर चक्रवर्ती राजे–मुसलमानांचा पगडा, व हिंदुसाम्राज्याची पुनश्च प्रतिष्ठापना–पश्चिम, दक्षिण, आणि प्राची दिशेकडील प्रांत, व हिंदुसाम्राज्याचा विस्तार–त्यांतील भाषा, व धर्मसंस्था–हिंदुस्वातंत्र्य, व हिंदु साम्राज्य.

भाग १२ वा.

आर्यभाषा.

संस्कृत भाषा व तिचें श्रेष्ठत्व–त्याविषयीं पाश्चात्य भाषाकोविदांचे अभिप्राय–संस्कृत आर्यविद्येचें पौराणत्व–संस्कृत विद्येचें श्रेय–त्यांतील नाना तऱ्हेचे विषय–वेदांतविषय–धर्म व त्याची मूळ उत्पत्ति, आणि संस्कृतांतील धर्मविषयक ग्रंथ–व्यवहार–

आचार–व नीतिशास्त्रविषयक संस्कृत ग्रंथ–भाषाशास्त्र–इतिहास, व कल्पित कथा, टंकसंग्रह, नृवंश विद्या, प्राणिविद्या उद्भिद्विद्या, आणि भूगर्भशास्त्र, यांचें हिंदुस्थान हें माहेर घर.

भाग १३ वा.

वेद व वेदांगें.

वेदांचें पौराणत्व व त्याविषयींचीं प्रमाणें–नाक्षत्रिकप्रमाण–हिंदूंचें चांद्रमान, व बाबिलन् सौरमान–चंद्राचें परिवर्त्तन–आर्य ज्योतिर्विद्या व तत्संबंधीं ऋणखंडन–संस्कृतांविषयीं अविचारी पाश्चिमात्याचें मत–अविचारी पाश्चात्यांचा धृष्टपणा–हिंदु लेण्यांविषयीं मिलचें बालिश मत–तत्संबंधीं इतर पाश्चात्त्यांची टीका–डयुगल्ड स्टयुवर्ट यांचें संस्कृतग्रंथसंपत्ति संबंधीं जिव्हाचापल्य–भट्ट मोक्षमूलर यांनीं डयुगल्ड स्टुवर्ट याच्या मताचें केलेलें खंडण–पाश्चिमात्यांचें सत्यमतावलंबन व दुराग्रही लोकांची फटफजिती–वृथादर्पाचें कारण–प्रसिद्ध इतिहासकार ऑंकले यांचा श्वेतबंधूविषयीं अभिप्राय–गोषवारा–नाक्षत्रिक प्रमाणानें वेदाच्या कालाची सिद्धता–मार्टिनूहौचें वेदकालाविषयीं मत–बाह्य व भूगोलविषयक प्रमाण–रामचंद्राचें साम्राज्य–युधिष्ठिराचें साम्राज्य–ब्राम्हणी धर्माचा सर्वत्र प्रसार–त्या वेळच्या व हल्लींच्या स्थितींतल्या महदन्तराचें दिग्दर्शन. आभ्यंतरप्रमाणावरून वेदपौराणत्वाची सिद्धि–वेदकालीन मनाची बाल्यावस्था–वेदकालीन मनाची युवावस्था, किंवा पूर्वार्ध–वेदकालीन मनाची वृद्धावस्था, किंवा उत्तरार्ध–सर्व वस्तूंच्या अनादिसिद्ध अशा एक कारणाविषयीं आर्यांची अचल श्रद्धा–अध्यात्म विद्येंत हिंदूचा पुरातन शोध–त्या वेळीं इतर राष्ट्रांची गाढ निद्रा, व–हिंदुस्थानचें ऐश्वर्य, आणि मानसिक उन्नति–संस्कृत विद्येचा उपयोग–हिंदु लोकांविषयीं थार्नूटनें इतिहासकाराचें मत–तात्पर्यार्थ–वेदांचा ऐति-

हासिक दृष्टीनें अमूल्य उपयोग–चार वेद–प्रत्येक वेदाची संहिता–वेदांचीं ब्राह्मणें–वेदांचीं आरण्यकें–वेदांचीं सूत्रें–वेदांतील विषय–ऋग्वेद संहिता, व मंडलें–मंडलांचे प्रवर्तक–अग्निदेवता–इंद्र देवता–सूर्य व इतर देवता–ऋग्वेदाचे ब्राह्मण–ऐतरेय ब्राह्मणाचीं आरण्यकें, व त्यांतील विषय–ऐतरेय आरण्यकाचे पांच भाग–त्यांतील ऐतिहासिक बीज, व भूगोल विद्येचें मूलतत्व–ऋग्वेदांचीं सूत्रें–त्यांतील विषय–वेदानुक्रमणी–वेदांगें–शिक्षा–छंद व ज्योतिषशास्त्र–ऋग्वेदाच्या आलोकनानें जगाचें कल्याण,–आणि हिंदुधर्माचें संरक्षण–यजुर्वेदाचे दोन भाग, कृष्ण यजुर्वेद व शुक्ल यजुर्वेद–कृष्ण यजुर्वेदाची संहिता–त्याचे ब्राह्मण–त्याचीं उपनिषदें, व सूत्रें–शुक्ल यजुर्वेद–त्याची संहिता–त्याचे ब्राह्मण–त्याचीं आरण्यकें, आणि सूत्रें–सामवेद संहिता–सामवेदाचे ब्राह्मण–त्यावरून तत्कालीन स्थितीचें दिग्दर्शन–सामवेदांचीं उपनिषदें–सामवेदाचीं सूत्रें–अथर्व वेदाची संहिता–त्याचे ब्राह्मण, व सूत्रें–त्याचीं उपनिषदें, व त्यांतील विषय–ब्राह्मण शब्दाची व्युत्पत्ति–सांप्रदायिक उपनिषदें व धर्मपंथ–ईश्वरप्रणीत–वेद श्रुति, व स्मृति–त्यांची व्याख्या–वेदांवरील मूळ टीकाग्रंथ–त्यांचा काल–इतर टीकाकार, व त्यांचा काल–सायणाचें भाष्य, व त्याचा काल–सायण भाष्याची उपयुक्तता.

भाग २४ वा.

महाकाव्यें व गद्यपद्यादि भाषाशास्त्र.

रामायण–हिंदूंचीं महाकाव्यें व त्यांचें प्राचीनत्व–रामायणाचा कालनिर्देश–त्याचा महाभारतांतील उल्लेख–पाणिनींतील उल्लेख–राजा दामोदरच्या वेळीं त्याची पवित्र कीर्ति–महाभाष्यांतील त्याचा उल्लेख—कालिदास कवीची त्याविषयीं आदरोक्ति—त्यासंबंधीं प्रोफेसर वेबरचें मत, व त्याचें खंडन–होमरकाव्य, आणि त्यांतील प्राच्य सांप्रदायांचें अनुकरण—त्यांतील

प्राच्य विषयक ग्रंथ—भरतखंडाचा ग्रीस देश ऋणी—दक्षिण हिंदुस्थानांतील, या दोन्ही महाकाव्याच्या वेळची स्थिति, व रामायणाचा काल—रामायणांतील भाषापद्धति—तत्कालीन लोकनीति—महाभारताचा काल—ऐतरेय ब्राह्मण व सूत्रांचा काल—महाभारत, रामायण, वेद, धर्म, आणि कला, ह्या सर्वांत कांहींना कांहीं तरी न्यून दाखविण्याविषयीं पाश्चात्यांचा प्रयत्न—सदरहू मतांचें यथार्थ खंडन—भगवद्गीतेचें पौराणत्व—पाश्चात्यांच्या आक्षेपांचें बालिशत्व—त्यांचा दुराग्रह—त्या दुराग्रहाचें खंडन—भक्ति व श्रद्धेचें पौराणत्व—भारतीयांचें पाश्चात्यांच्या शिरावरील ऋण—पाश्चात्यांच्या कुटिल वर्तनाचें फल—पाश्चात्यांच्या विपक्षवृत्तीचा मासला—मिल्ल, मोक्षमुलर, वेबर, रॉथ, बोटलिंग—अपवाद—पाणिनि—तत्कृत अष्टाध्यायी—तिचें खरें महत्व व उपयुक्तता—पाणिनीचाकाल—अष्टाध्यायीचे भाष्यकार—भट्टोजी दीक्षितकृत्त कौमुदी—पाणिनीकालासंबंधीं उद्भवलेल्या शंकेचें निवारण—पाणिनीच्या अष्टाध्यायीविषयीं इतर राष्ट्रांचे अभिप्राय—कविरत्नविपाकाचें फल—संस्कृत ग्रंथावलीच्या अनंतत्वाविषयीं सर जोन्स् यांचा अभिप्राय—कविश्रेणी—कालिदास—त्याचा काल—त्याचे ग्रंथ—ऋतुसंहार—रघुवंश—मेघदूत—सेतुकाव्य—शाकुंतल—त्याचें भाषांतर—त्याविषयींची युरोपखंडांतील कीर्ति, व पाश्चिमात्यांचा अभिप्राय—कवीन्द्रांत कालिदासाची गणना—नवरत्नें—भवभूति, व त्याचे ग्रंथ—मालतीमाधव—महावीरचरित—उत्तररामचरित—त्याचे कविगुण—त्याचा काल, व कुल—इतर नाटकें, व महाकाव्यें—गद्यग्रंथ गद्यात्मक कवित्रय—दंडी—त्याचे—ग्रंथ—सुबंधु व त्याचा काल—बाण व त्याचा काल—त्याचे प्रसिद्ध ग्रंथ—कादंबरीचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध बृहत्कथा व कथासरित्सागर—गीतगोविंद व भामिनीविलास—कल्पितकथा व उपाख्यानें—भाषाकोष व त्याचा कर्ता—अमरसिंहाचा काल—इतर कोषकार—छंदशास्त्र—त्याचें पौराणत्व—त्यांचे शास्त्रे, व त्यावरील प्रमाण ग्रंथ—भाषारीति.

———

भारतीय साम्राज्य.

पूर्वार्ध.

पुस्तक दुसरें.

आर्यलोक व त्यांचें बुद्धिवैभव.

भाग १० वा.

आर्यांचें मूलनिवासस्थान

हिंदुस्थान हेंच आर्य लोकांचें मूळचें निवासस्थान असावें.

आशियाखंडांत आर्यलोकांचें मूळचें निवासस्थान कोणतें, त्यांनीं कसकसें, कोणत्या दिशेकडे, केव्हां पर्यटन केलें, आणि ते कोठकोठें, कशा वसाहती करून राहिले, यांविषयीं समग्र, विश्वसनीय, व इत्थंभूत, अशी माहिती कोठेंही उपलब्ध नाहीं.

त्या आदिस्थानाची व्याप्ति.

तथापि, या जगत्तलावरील अति पुराण लेख वेदच असल्यामुळें, अन्यत्र कोठेंही न मिळणारी अशी प्राचीन काळची अमूल्य माहिती पुरविण्याच्या कामीं, ते केवळ भरपूर भांडार व आधारस्तंभच आहेत, असें

ह्मणण्यास कांहींच हरकत नाहीं. ह्या वेदावलोकनावरून असें कळून येतें कीं, आमच्या आर्यांच्या मूलवस्तीचें लक्षांत ठेवण्यासारखें फार प्राचीन स्थान म्हटलें ह्मणजे उत्तर हिंदुस्थान, त्याच्या वायव्यदिशेकडील प्रांत, आफगाणिस्थान, आणि त्याच्या आसमंतांतील प्रदेश, हे होत. किंबहुना, आमच्या आर्यांचें आणि अखिल मानवी जातीचें आद्य निवासस्थान हिंदुस्थानच असावें. इतकेंच नाहीं तर, ह्या भरतभूमीशिवाय त्यांची प्रथमची वस्ती इतर ठिकाणीं कोठेंही नसावी, असें ह्मणण्यास अंतःप्रमाणांवरून विशेष बाध येईल असें वाटत नाहीं. कारण, आमचे वेद, आमचीं पुराणें, आणि आमचीं ऐतिहासिक

त्याविषयीं वेद व पुराणांतील प्रमाण.

---

१ एक प्रसिद्ध फ्रेंच पंडित क्रूझर हा असें लिहितो कीं, हिंदुस्थान हेंच अखिल मानवी कुटुंबांची जन्मभूमि होय. निदान एकंदर मानवी जातीची आद्योन्नति तरी येथेंच उदयास येऊन, ती येथेंच विकासाप्रत पावली. येथूनच ती जगांतील इतर भागांत ह्मणजे प्राचीन व अर्वाचीन खंडांत पसरली. आणि मनुष्याचें जीवन जें ज्ञान त्याचा प्रसार देखील येथूनच होऊन, ते सर्वत्र फैलावलें:—

"If there is a country on earth, which can justly claim the honour of having been the cradle of the human race, or at least the scene of a primitive civilization, the successive developments of which carried into all parts of the ancient world, and even beyond the blessings of knowledge which is the second life of man, that country assuredly is India.'

कथानकें, ह्या सर्वांच्या अवलोकनावरून असें खचित अनुमान होतें कीं, केवळ आमच्या **भारतीयांचींच** ऐतिहासिक स्थलविशेषें, या **आर्यभूमींत** आहेत अशी गोष्ट नसून, आमच्या अतिपूज्य **देवादिकांचीं** देखील निवासस्थानें, त्यांचीं विहारोद्यानें, आणि त्यांच्या संचारवीथिका, हीं यच्चावत् सर्व अत्युच्च, उदार, आणि **श्रीमान्** असा जो पूर्वपश्चिम **समुद्रगामी हिमालय** पर्वत, त्याच्या गगनचुंबी शिखरांवर, व निम्न प्रांतभागीं, आणि विशाल मेखला प्रदेशांवरच असल्याचें स्पष्टपणें दिसून येतें.

हिंदुस्थान, व त्याच्या आसमंतांतील प्रदेश, यांशिवाय दुसरेंच एखादें निवासस्थान आमच्या **भारतीयांचें** असल्याविषयीं, जर यत्किंचित्‌ही उल्लेख आमच्या अतिपुराण **वेद** ग्रंथांत, तसेंच इतर सर्वमान्य प्राचीन **पुराणांत,** मिळत नाहीं, तर अनंत कालापासून **भरतखंडच** आमची **दयितआर्यभूमी** असावी, व आम्ही परदेशांतून येऊन येथें नवीनच अधिनिवासस्थान केलें नाहीं, असें ह्मणण्यास यत्किंचित्‌ही प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

---

१ "It is opposed to their foreign origin, that neither in the code, nor, I believe, in the Vedas nor in any book that is certainly older than the code, is there any allusion to a prior residence or to a knowledge of more than the name of any country

पुढें चालू.

तत्संबंधी दुसरें शास्त्रीय प्रमाण.

आतां, याबरोबर दुसरीही एक कल्पना साहजीकच उत्पन्न होत असून, ती खरोखर विचार करण्यासारखीच आहे. अलीकडे शब्दव्युत्पत्ति शास्त्राच्या योगानें असें कळून येत आहे, कीं, **संस्कृत** ही मूळ भाषा असून, त्यांतील शब्द, किंवा त्या शब्दांचीं मूलरूपें, अथवा त्यांचे अपभ्रंश, हीं इतर सर्व भाषांत दृग्गोचर होतात. त्यावरून अनेकभाषाकोविद, आणि भाषातत्त्वज्ञ, यांनीं असें एक तत्त्व शोधून काढिलें आहे कीं, ह्या सर्व भाषा बोलणारे भिन्न भिन्न राष्ट्रांतील लोक, हजारों वर्षांमागें, केव्हां तरी एकदां, मध्यआशियांतील उच्च पठारावर एकत्र राहिले असून, त्यांची सांज्ञिक, व परस्परांचे विचार प्रदर्शित करण्याची, एकच **संस्कृत** भाषा होती. परंतु कालगतीनें तेच लोक पुढें पृथक् पृथक् होऊन, निरनिराळ्या देशांत गेल्यामुळें, त्यांची भाषा साहजीकच भिन्न भिन्न झाली. तथापि, **आर्य** लोक **आर्यावर्ता**बाहेरून आले, असें मानण्यास येवढ्या-

---

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

out of India. Even mythology goes no further than the Himâlaya chain in which is fixed the habitation of the gods." (Elphinstn's History of India.)

"My lords, these Gentoo people are the original people of Hindustan."

(Burke Vol. VII P. 46.)

रूनच विशेष बलवत्तर असें कांहींच प्रमाण दिसत नाहीं.

याप्रमाणें सर्वांचेंच मूल जें आर्यकुटुंब व आर्य भाषा, यांची उत्पत्ति व विस्तार हीं, त्यांची जन्मभूमी जें भरतखंड यांतच होत गेलीं. तदनंतर या भरतभूमीच्या वायव्य सरहद्दीच्या पलीकडे आर्यशाखेचा जो फैलाव झाला, त्यानें आपली वाट पश्चिम दिशेकडे धरली असावी, हें केवळ संभवनीय दिसतें. आणि सादृश्य प्रमाणांवरून देखील सुधारणेचा फैलाव, आणि उन्नतीचा उदय, हीं पूर्व दिशेकडूनच पश्चिम दिशेकडे होत गेल्याचें सिद्धवत ठरतें. ही आर्यशाखा पश्चिम दिशेनें आपल्या मार्गाचें आक्रमण करीत करीत, मध्य आशियांतील उच्च पठारांतून इराण, ग्रीस, इताली, स्पेन, इंग्लंड, जर्मनी, रशिया, वगैरे देशांत उतरली. व त्या ठिकाणीं त्यांनीं आपल्या वसाहती वसवून, राज्येंही स्थापन केलीं; सबब त्याची सविस्तर हकीकत यापुढें दिली आहे.

आर्य कुटुंबांतील शाखेचें पश्चिम दिशेकडे गमन.

त्यांचा युरोपखंडांत सर्वत्र विस्तार.

आतां, कांहीं भाषातत्त्वज्ञांनीं मानवी जातीचीं मोठमोठीं तीन कुटुंबें कल्पिलीं आहेत. तीं १ आर्य, २ तुराणी, आणि ३ शमी, अशीं होत.

ह्यांच्या मतें या मानवी जातींच्या वस्तीचें लक्षांत

मध्य आशियांतील पठार हेंच

ठेवण्यासारखें प्रथमचें ठिकाण ह्मटलें म्हणजे **मध्यआशियांतील** उच्च प्रदेश होय. **पारसीकांच्या वन्दिदाद** नामक धर्म

आर्यांचें मूलनिवासस्थान असल्याविषयीं कांहींचें मत.

पुस्तकाच्या पहिल्या अध्यायावरून असें समजतें कीं, **सिहून** (सिरडेरिआ) व **जिहून** (अमुडेरिआ, अथवा ऑक्सस्) ह्या नद्यांच्या उगमानजीकच्या प्रदेशांत **आर्य** लोकांची वस्ती होती. आतां, ह्या दोन्ही नद्या **पूर्व तुर्कस्थानां**तील डोंगरांत उगम पावून वायव्यगामी होऊन **अर्लच्या** समुद्रास मिळतात, ही गोष्ट लक्षांत ठेविली ह्मणजे **आर्यलोकांचें** मूलनिवासस्थान कोणतें असावें, याविषयीं सहज कल्पना करतां येईल. या ठिकाणापासून पुढें कालगत्या स्थलांतर होऊन, हे **आर्यलोक** सरकत सरकत पूर्व दिशेकडे जात जात, कांहीं **हिंदुस्थानां**त उतरले, व कांहींनीं पश्चिम मार्ग आक्रमून **यूरोपखडां**त ठिकठिकाणीं वस्ती केली. पश्चिमेकडे जात असतां कांहीं **आर्यांनीं इराण**चें राज्य स्थापिलें, कांहींनीं सुप्रसिद्ध असें **आथेन्स** नामक शहर वसविलें, व कांहींनीं **रोम शहरां**त साम्राज्य केलें. याच **आर्यकुटुंबां**तील एक

आर्यांचा सर्वत्र विस्तार.

शाखा **स्पेन** देशांत गेली असून, त्यांनीं तेथें खाणी खणून रौप्यशोधन क्रिया चालविली असल्याचें इतिहासप्रसिद्ध आहे.

कांहींनीं इंग्लंडांत जाऊन कथिलाची शोधनक्रिया चालविली. कांहीं घराणीं **खोरासान, रूसदेश** व **काळा-समुद्र** वलांडून **थ्रेस** देशापर्यंत गेलीं. आणि कांहीं **आर्मिनिया** देशांतून निघून **कॉकेसस पर्वता**वरून **जर्मनीं**त उतरलीं. हा सर्व शोध भाषाव्युत्पत्तिसाधनांनीं लागला असल्यामुळें विद्वज्जनांची अशी खात्री होत चालली आहे कीं, पूर्वी केव्हां तरी एकदां **हिंदु, पारसीक, ग्रीक, रोमन, जर्मन** व **इंग्रज** ह्या लोकांचे पूर्वज (**तुराणी** आणि **शमी** या दोन्हीं कुटुंबांपासून निराळे असे) एकाच ठिकाणीं राहत होते. तथापि, **भरतखंडां**तूनच ह्या शाखा अशा प्रकारें चोहोंकडे पसरण्यास बिलकुल प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

आदिभाषा संस्कृत.

असो. आतां, ह्या विस्तीर्ण **आर्यकुटुंबांचें** मूळचें वसतिस्थान एकच असल्यामुळें त्यांची व्यवहार भाषाही एकच होती असें दिसतें. आणि ही गोष्ट **आर्य** विस्तृत अनेक शाखांत जे मूळ-शब्द किंवा त्यांचे अपभ्रंश दृष्टीस पडतात, त्यावरून सिद्ध होतें. **संस्कृत** भाषेंतील अनेक शब्द, अपभ्रंश होऊन रूपां-तर झालेल्या भिन्न भिन्न अवस्थेंत, निरनिराळ्या राष्ट्रांत, आज मित्तीसही आढळतात; आणि त्यावरून **पुराण संस्कृत** हीच आदिभाषा असावी असें निश्चयात्मक ठरतें.

संस्कृतांतील मूळ शब्द ' **अग्नि** ' याचें **ल्याटीन** भाषेंत

'इग्निस' 'Ignis' असें रूपांतर दृष्टीस पडतें. 'द्यौः' शब्दाचा अपभ्रंश ग्रीस देशांत 'झिअस' zeus, इटालींत 'ज्यूपिटर' Jupiter, आणि टयुटॉनिक जातींत 'त्यू' 'Tiu, असा आढळतो.

संस्कृताचीं रूपांतरें व अपभ्रंश.

'उषस्' चें ग्रीक भाषेंत 'इऑस' Eos, 'नक्ता' चें 'निक्स' Nyx, 'सूर्या' चें 'हिलिऑस' Helios, असें रूपांतर झालें आहे. 'भग' शब्द पुराण इराणी भाषेंत 'बग' आणि पुराणस्ल्यॉव्हानिक भाषेंत 'बोगू' Bogu, असा झालेला आहे. 'वरुणा' चा ग्रीक भाषेंत 'युरेनस' Uranus, 'वाता' चा 'वोटन्' Wotan, 'वाक्' चा 'व्हॉक्स' Vox, 'मरुत्' चा 'मार्स;' 'अयस्' चा ल्याटीन भाषेंत 'एस' Aes, 'एरीस Aeris; गॉथिक भाषेंत 'एस' पुराण जर्मन भाषेंत 'एर' Er, अर्वाचीन जर्मन भाषेंत 'एझन्' Eisen, इंग्रजींत 'आयर्न' Iron, असा अपभ्रंश झाल्याचें नजरेस येतें. 'पर्जन्य' शब्द 'लेटिश' भाषेंत 'पर्कुनास' Perkunas, पुराण प्रशियन भाषेंत 'पर्क्युनास' Percunos, पुराणस्ल्याव्हानिक भाषेंत 'पेरून' Perun, पोलिश भाषेंत 'पायोरन' Piorun, आणि बोहीमिअन भाषेंत 'पिरॉन' Peraun, या रूपांतरानें आढळतो. सदई भाषेंत या पर्जन्य शब्दाचा अर्थ

'मेघ गर्जित' अथवा 'मेघदेवता' असाच आहे.

ह्या पर्जन्य शब्दाचें स्थित्यंतर, स्थलांतर व अपभ्रंशानें झालेलें रूपांतर, हीं मनांत आणिलीं ह्मणजे असें भासमान होतें कीं, जो वृष्टिवाचक शब्द सात आठ हजार वर्षांपूर्वी आमच्या आर्यांनीं भरतखंडांत सिंधुनदी तीरावर मेघप्रसादार्थ वापरला, तोच शब्द कांहीं अपभ्रंशानें, तद्धेतुपूरणार्थच, युरोपांतील कांहीं राष्ट्रांत गेल्या सतराव्या शतकांतही प्रचारांत होता; व ही गोष्ट प्रथम दर्शनीं जरी महत्वाची वाटत नाहीं तरी, त्याबद्दल सूक्ष्म विचार केला ह्मणजे गेलेला पुराणकाल हल्लीं अर्वाचीन काळीं देखील प्रत्यक्ष दृष्टीगोचर झाला असें खचित भासतें; तत्कालीन प्राचीन शब्द अर्वाचीन शब्दाप्रमाणेंच अजूनही प्रचारांत आहेत असें अनुमान होतें; आणि ते शब्द आर्यकुलोत्पन्न शाखांतच वापरते असल्यामुळें, ते प्रसिद्ध पुराण लोक पूर्व निवासस्थानांतच जणूकाय पुनश्च अवतरले, असें वाटतें. पितृ, मातृ, भ्रातृ, स्वसृ (सौदर्या,) दुहितृ, वगैरे अनेक संस्कृत शब्द इतर भाषांत कांहीं रूपांतरानें पुष्कळ आढळतात. त्याविषयीं आणखी येथें जास्त विस्तारानें लिहिण्याची अवश्यकता नाहीं.

हिंदु आर्य लोक.

हिंदुस्थनांत जे आर्य लोक अनादिकालापासून राहत असत, त्यांचेच आम्ही ब्राह्मण, व क्षत्रिय, आणि

वैश्य, असे वंशज आहेत. आणि त्यांचेंच बुद्धिसामर्थ्य, बाहुप्रताप, व पराक्रमनैपुण्य, यांविषयीं पुढें सविस्तर विवेचन योग्य वेळीं व यथावकाश करण्यांत येईल.

वर जीं मानव जातीचीं तीन कुटुंबें निर्दिष्ट केलीं त्यांपैकीं **तुराणी** नामक कुटुंब दुसरें होय. हे लोक पृथिवीवर जिकडे तिकडे पसरलेले होते. तथापि त्यांनीं आपल्या बाहुबलानें एखादा देश जिंकून स्वतंत्र राज्याची स्थापना केल्याचें कोठेंही ऐकिवांत नसून इतिहासप्रसिद्धही नाहीं. ह्या लोकांचा इतिहास असल्याचें कळून येत नाहीं; व तो कदाचित् असला तरी कोठेंच उपलब्ध नाहीं. हे लोक इतस्ततः परिभ्रमण करीत असतां, अधिक बलाढ्य व पराक्रमी राष्ट्रांशीं त्यांचा साम्ना होऊन ते पराभूत झाल्यामुळें, त्या विजयी लोकांनीं व्याप्त केलेलीं ठिकाणें ह्या **तुराणी** लोकांनीं सोडून देऊन ते **भरतखंडां**तील अरण्यमय पर्वत, त्याच्या दक्षिणेकडील अति दूरचा वस्तिरहित प्रांत, **मलाया** द्वीकल्प, आणि **पालिनीशिया** बेटें, येथें येऊन राहिले असल्याविषयीं अनुमान होतें. व तेव्हांपासूनच त्यांजविषयीं थोडीबहुत माहिती आपणास लागते. **तुराणी** लोकांचें मूळ राहण्याचें ठिकाण **भरतखंडा**च्या आसपास, किंवा **मध्यआशियांतील उच्च पठार** प्रदेशांत असावें. तथापि, आपलीं मूळस्थानें सोडून, **तुराणी** लोकांनीं अनेक वेळां बखेडे

दुसरें तुराणी कुटुंब.

व हल्ले केल्याचीं उदाहरणें इतिहासांत सांपडतात.

आतां जें राहिलें तें **शमी** नामक तिसरें कुटुंब होय. ह्याचें निवासस्थान **युफ्रेतीस** व **तैग्रीस** या नद्यांजवळ असल्याचें कळतें. या कुटुंबांतले लोक देशभिन्नतेप्रमाणें तीन प्रकारच्या निरनिराळ्या भाषा बोलत. **बॉबिलन** आणि **निनव्ही** येथील लोक **आरामी** भाषा बोलत. **पालिस्तैन, फिनिशिया,** व **कार्थेज,** येथील लोक **हीब्रु** भाषा बोलत. आणि **अरबस्थानचे** लोक **अरबी** भाषा बोलत. सदरहू तिन्ही भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा समावेश **शमी कुटुंबांतच** होतो. **मिसर** देशांत प्राचीन सांकेतिक चिन्हात्मक अक्षरांची जी **कापती** नामक भाषा सुरू होती, ती याच कुळांतील असल्याविषयीं कल्पना आहे. ही सांकेतिक भाषा १७ व्या शतकानंतर बोलण्याची बंद झाली. आतां, सुधारलेल्या जगाच्या इतिहासांत **आर्य** व **शमी** ह्या दोन कुळांचाच समावेश होत असून, **तुराणी** लोक कधीं कधीं हल्ले करून त्यांस अडथळे मात्र करीत असत, असें भाषातत्वज्ञांचें मत आहे.

तिसरें शमी नामक कुटुंब.

आर्य लोक आपल्या मूळच्या निवासस्थानांत बायका-मुलें, व गुरेंढोरें, यांसहित राहिले असावे असें अनेकभाषा-कोविदांचें अनुमान आहे. ते आपला सर्व प्रपंच बरोबरच घेऊन हिंडत

आर्य लोकांची मूळ गृहस्थिति.

असत; आणि निर्वाहाच्या सोयीसाठीं ते ठिकठिकाणीं लांब लांबचे मुक्कामही करीत. मध्यआशियांत माळरानें विपुल असल्यामुळें, त्यांच्या गुरांची चरण्याची सोय यथास्थित होत असे, आणि स्वतःचा निर्वाह ते धान्यें पिकवून करीत. त्यांनीं बहुतेक ग्राम्य जनावरें पाळलेलीं असल्याचें दिसतें. त्यांच्या मूळस्थितीविषयीं जी कांहीं माहिती आपणास उपलब्ध आहे त्यावरून ते रानटी अवस्थेंत बिलकुल नसून, ते बरेच सुधारलेल्या स्थितीप्रत पोहोंचले होते असें वाटतें. त्यांस बहुतेक धातूंविषयीं शोध लागला होता; व लोखंड, तांबें, रुपें, सोनें, वगैरे धातूंचा आणि मोत्यांचो उपयोग करण्याचेंही त्यांस माहीत होतें. त्यांस पैंटनिर्माणक्रिया व शिवणकाम चांगलें अवगत असून, ते उत्तम कपडेही वापरीत. त्यांच्यांत तितक्याही पुरातनकाळीं नानातऱ्हेचे शिल्पकार, कुशल सुवर्णकार, आणि नित्यनैमित्तिक वगैरे हरेक प्रकारचीं कामें करण्यासाठीं, तांबट, लोहार, सुतार,

---

१ केसार्थ यत्न. पान १०४–११२–११८–१६८–३२२–३९४.
श्लोक ४–२–५–५–५–२.
ऋचा १५–५–३५–२ –३१–३०. (पहा)

२ वे. य पान ४१६. श्लोक ४. ऋचा ३५. ,,

३ वे. य. पान ४६. श्लोक १५. ऋचा २३. ,,

४ वे. य. पान ८४. श्लोक ४. ऋचा ५८. ,,

सुखोपभोगांविषयीं त्यांच्यांत असलेली नातऱ्हेवा साधनें, व त्याच्या तत्कालीन उन्नतीचें दिग्दर्शन.

व नापीतही होतें. नाण्याचाही उल्लेख तितक्या पुरातन काळीं केल्याचें आढळतें; त्यावरून त्यावेळीं नाणें प्रचारांत असून तें पाडण्याची कला देखील आर्यांस माहीत होती, यांत संशय नाहीं. त्यांच्याजवळ वाहनाचीं अनेक साधनें असत; आणि युद्धप्रसंगीं रथ व अश्व, यांचा ते पुष्कळ उपयोग करीत. नौकानिर्माणक्रियेंत सुद्धां त्यांचें पाऊल बरेंच पुढें सरसावल्यासारखें दिसत असून, घरें आणि वाडे, शहरें व किल्ले, आयुधें व वाद्यें, इत्यादि बहुतेक लागणाऱ्या गोष्टींविषयीं, त्यांनीं आपल्या अडचणी अगदीं काळजीपूर्वक शोध करून, आणि आपली बुद्धिमता, कल्पना, व चातुर्य, हीं खर्चून, दूर केल्या होत्या, असें वाटतें. ऐषआरामाकरतां व देवांस हविर्भाग देण्यासाठीं, ते सोमनामक लतेची दारू देखील तयार करीत असत; आणि त्यावेळीं मांस खाण्याविषयीं ते विधिनिषेध बाळगीत नसत.

---

१ वेदार्थ यत्न. पान ३०६ श्लोक १६ ऋचा ३० पहा

	२८ ,,	९ ,,	२८ ,,
२ वे. य. पा.	८९६ ,,	१३ ,,	६१ ,,
३. वे. य. पा,	५२८ ,,	७ ,,	४७ ,,
४. वे. य. पा.	३३	१५	३१ ,,
	८५०	९	५८ ,,
	३४६	१	३२ ,,
	७२६	६	९२ ,,

एकंदरींत, त्या काळाच्या आमच्या आर्यलोकांविषयीं आजमित्तीमही सूक्ष्म विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं, सुधारलेल्या काळांत हरएक मनुष्यास, हरएक बाबतींत, हरतऱ्हेचें सुख व्हावें, ह्मणून जे जे उपाय व शोध केले जातात, ते ते सर्व अथवा कांहीं अंशानें तरी, त्या पुराणकाळीं, ह्मणजे आज सुमारें सात आठ हजार वर्षांमागें त्यांनीं केले होते; त्यावरून त्यांची विशालबुद्धि, त्यांचें दाक्षिण्य, व विशारदत्व, हीं सहजींच पूर्णपणें लक्षांत येतात.

वेद हेच आर्यांच्या अति प्राचीन उन्नतीचें प्रमाण.

ह्या गोष्टीला मूळप्रमाण आमचे वेदच होत. या वेदचतुष्टयांत ऋग्वेद हा जगांतील सर्व ग्रंथांत अत्यंत पुराणग्रंथ आहे, असें आह्मा हिंदूसचसें काय, पण तें अन्य कोणालाही प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे. आशिया, यूरोप, आणि अमेरिका खंडांतील जीं राष्ट्रें सुधारणेच्या उच्च कोटीप्रत पोहोंचलीं आहेत, त्यांतील अत्यंत शोधक अशा प्रत्येक विद्वानाचें असेंच मत आहे.

वेदांचे उत्पादक

वेद ह्मणजे सुधारणेच्या बाल्यावस्थेंतील आमच्या पूर्वजांचे अव्याज उद्गार होत. हें विस्तीर्ण नभोमंडळ व त्यांत चमकणारे चंद्रसूर्यादि प्रचंड गोल, मेघवृष्टि व त्यामुळें उद्भवलेला अमित जलसंचय, पवनकल्लोल व विद्युल्लतेचें तीक्ष्ण तेज, ही अवाढव्य पृथ्वी व तिजवरील विलक्षण सृष्टिसौन्दर्य,

इत्यादि पाहून त्यांस अत्यंत कुतूहल व आश्चर्य वाटलें. तदनंतर हीं प्रचंड पंचमहाभूतें, त्यांची अनुपम शक्ति व रौद्ररूपें, इत्यादींचें, तसेंच तीं ज्यानें निर्माण केलीं त्या ईशाचें स्तवन करण्याची आमच्या आर्यांच्या मनांत स्फूर्ति होऊन, त्यांनीं आपले प्रेमोद्गार छान्दसवृत्तांत प्रथम गाइले. आणि हेच ऋग्वेदांत जसेच्या तसेच, व अगदीं हुबेहुब दृष्टिगोचर होतात.

त्यांची मानसिक उत्क्रांति.

ही स्तवनस्फूर्ति होण्यापूर्वी, किंवा अशा प्रकारचे उदात्त विचार मनांत येण्याच्या अगोदर, नानाविध गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव येऊन अनेक वस्तूंचे गुणधर्म त्यांस अवश्य समजले असले पाहिजेत; समाज व संस्थांची रचना देखील त्यांच्या ध्यानांत पूर्णपणें आली असली पाहिजे; आणि बुद्धिमत्ता, शक्तिमत्ता, व कल्पनासामर्थ्य, इत्यादिकांचाही पूर्ण विकास झाला असला पाहिजे.

आतां, इतकी उन्नतावस्था एकदम कधींही प्राप्त होत नाहीं. ती प्राप्त होण्यास हजारों वर्षें लागतात. प्रथम वन्यावस्थेंतून पार पडावें लागतें, आणि त्या स्थितींतच अनेक शतकें घालवावीं लागतात. तदनंतर कालगतीनें, अवलोकन करण्याची कचित् कचित् स्फूर्ति होण्यास प्रारंभ होतो, व पुढें ओघानेंच विचारतरंग आपोआप उठतात. त्याप्रमाणें मनुष्याची कल्पनाशक्ति हळू हळू वाढत जाऊन, तिचे

सामर्थ्य भासमान होऊं लागतें. आणि एकादें भांडें कांठो-कांठ भरून अतिरिक्त झाल्यावर जसें वाहूं लागतें, किंवा जल तुंबतां तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट, त्याप्रमाणें, मानवबुद्धि प्रगल्भतेप्रत पावल्यावर, तिचा परिणाम कोणत्या तरी मार्गानें बाहेर पडून, तो आपलें स्वरूप प्रकट केल्याशिवाय कधींही राहत नाहीं.

त्यांचा आनुक्रमिक काल.

ही मानवी स्थितिपरंपरा, व अशा प्रकारचा आनुक्रमिक बुद्धिविकास, या विषयींचा सविस्तर इतिहास मनांत आणिला म्हणजे, मूळ आर्यांच्या जन्मकालाचें साधारण अनुमान करितां येतें, आणि तें आज सुमारें बारा हजार वर्षांपलीकडील कालांत उदयास आलें असावें, असें वाटतें.

अनेक भाषाकोविदांच्या मतें जे आर्यलोक हिंदुस्थानांत

---

१ तारीख ५ सप्टेंबर सन १८९२ रोजीं, लंडन शहरांत प्राच्य भाषाकोविदांची एक मोठी परिषद भरली असून, तींत अध्यक्ष मोक्षमुल्लरनीं असें बोलून दाखविलें कीं, भाषेच्या इतिहासावरून पाहतां, आर्य लोकांच्या अति प्राचीन अस्तित्वाचा काल खिस्ति शकापूर्वी दहा हजार १०,००० वर्षेपर्यंत पोहोंचविण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं.

आनिबिझांट असें म्हणते कीं, आर्यांच्या उत्पत्तीला सुमारें दहा लाख वर्षे होऊन गेलीं.

"The Aryan race on the earth is about a million years old." (Mrs. Besant on Theosophy and Religion) 14/3/94.

आर्य लोकांचें क्रमाक्रमानें झालेलें स्थलांतर.

आले त्यांनीं या देशांत, आफगाणिस्थानांतून हिंदुकुश पर्वताच्या बाजूनें खैबर नामक खिंडींतून, आगमन केलें. आतां, आमचे आर्य मूळचे भरत खंडांतील असोत, किंवा ते मध्य एशियांतून येवोत, इतकें मात्र सिद्ध आहे कीं, त्यांनीं आफगाणिस्थानांतील प्राचीन कुभा (ह्मणजे सांप्रतच्या काबूल) नदीवर बराच काळपर्यंत निवास करून, त्या ठिकाणींच प्रथमतः वेदमंत्र गाण्याची सुरुवात केली. कारण, ऋग्वेदांतील कांहीं ऋचांत सदरहू कुभा नदी, व क्रुमु, आणि गोमती, (सांप्रतच्या कुरुम व गोमल) याविषयीं उल्लेख केल्याचें आढळतें. त्यानंतर क्रमाक्रमानें प्रचंड सिंधुनदी, शुतुद्री किंवा शतद्रु, जिला हल्लीं सतलज ह्मणतात ती, विपाशा अथवा सांप्रतची ब्यास नदी, (म्हणजे सतलज नदीचा वायव्येकडील फांटा), परूष्णी (किंवा इरावती, जिला हल्लीं रावी असें ह्मणतात ती), असिक्नी किंवा चंद्रभागा (हल्लींची चीनाब), आणि वितस्ता (सांप्रतची जेलम), या नद्यांविषयींचे उद्गार वेदांतील ऋचांत ठिकठिकाणीं सांपडतात, त्यावरून ते आफगाणिस्थान सोडून सिंधुनदी वलांडून पंजाबांत आल्याचें दिसतें. पुढें कांहीं कालानें त्यांची वस्ती उत्तरोत्तर पूर्व दिशेकडे पसरत गेल्यानें, ते थेट मध्यदेशांत यमुना व गंगा नदीपर्यंत येऊन ठेपले.

आणि क्रमाक्रमानें दक्षिणापथांतही प्रवेश करून त्यांनीं सर्व भरतखंड व्यापिलें.

त्यांच्या वसतिप्रदेशाची मर्यादा.

या काळचें आर्यलोकांचें स्थानांतर, आणि त्यांचें वसतिस्थळ, हीं मनांत आणिलीं ह्मणजे त्यांच्या मनावर विराट् स्वरूपानें जे जे म्हणून संस्कार झाले, त्याविषयीं त्या कारणांनें दिग्दर्शन होतें. ते ज्या प्रदेशांत आनंदानें निवास करीत होते त्याच्या उत्तरेस हेमाच्छादित असा प्रचंड, विस्तीर्ण, व अत्युच्च, हिमालय पर्वत असून, पूर्व बाजूला अति विशाळ आणि पवित्र यमुना व गंगा या महानद्या होत्या. पश्चिम सीमेला सिंधुपमाच सिंधुनदी इतस्ततः दक्षिणोत्तर तीव्र वेगानें वाहत असून, दक्षिण बाजूला दक्षिणसमुद्र जो हिंदी महासागर तो दृग्गोचर होत असे.

आतां, आमचे आर्य लोक आपला यशोध्वज फडकावीत क्रमशः भरतखंडांत कसकसे पूर्व, उत्तर, व दक्षिण, या दिशांकडे सर्वत्र पसरत गेले, ह्याविषयीं निश्चयात्मक रीतीनें ठरविण्यास, ऋग्वेदांतील खालीं दाखल केलेल्या आमच्या अतिपुराण ऋषींच्याच ज्या विश्वसनीय उक्ति, त्या उत्तम साधन होत:-

तृष्टामया प्रथमंयातवे सजूःसुसर्त्वा रसयाश्वेत्या

स्या । त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं या भिरीयसे ॥

(ऋ. अ. ३ व ७. मं. १० अ. ६. सू. ७५).

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्दे व एकः । अजयो गा अजयः शूर सोम मवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून ॥

(ऋग्वेद. मं. १. अ. ७. सू. ३२. अ. १. अ. २ व ३८.)

प्रपर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने । गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते ॥

(ऋ. अ. ३ अ. २ व १२ मं. ३ अ. ३ सू ३३.)

इन्द्रे षिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः । समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्यावामन्यामप्येति शुभ्रे ॥

अच्छा सिन्धुं मातृ तमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म । वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥

एनावयं पयसा पिन्वमाना अनुयोनिं देवकृतंच-

रन्तीः । न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्योजोहवीति ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः। प्रसिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्वे कुशिकस्य सूनुः॥
(ऋ. अ. ३ अ. २ व १२ मं. ३ अ. ३ सू. ३३.)

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिष्ठा इन्द्र मायया ॥
(ऋ. अ. ३ अ. ६ व २१ मं. ४ अ. ३ सू ३०.)

इमंमे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्यासुषोमया ॥
(ऋ. अ. ३ व ७. मं. १० अ. ६ सू. ७५.)

यस्ये मे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशोयस्य बाहूकस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
(ऋ. अ. ७ व ४ मं. १०. अ. १० सू. १२१.)

कोणतीही विशेष तऱ्हेची सामान्य वस्तु जरी दृष्टिगोचर झाली, तरी देखील आपल्या मनावर त्याविषयीं वस्तुगत्याच अनेक संस्कार होतात. मग निसर्गतःच

त्यांस ईशप्रतिबिंब भासमान होण्याचीं कारणें.

ज्या गोष्टी स्थूल परिमाणानें दृष्टीस पडतात, त्या पाहून अदृश्य ईशशक्ति, तिचें सर्वसाक्षित्व, सर्वव्यापकता, अनंतत्व, नियंतृत्व, आणि व्यवस्था, नैयमिकत्व, हीं प्रत्यक्षच भासमान झाल्या कारणानें, त्यापासून अद्भुत चमत्कार वाटल्याशिवाय तो कसा राहणार? उत्तरेच्या बाजूला नजर फेंकली असतां, हिमाचलाचीं गगनचुंबित शिखरें दृग्गोचर होतात; व त्याच्या इतस्ततः पसरलेल्या शाखा ईशान्य आणि वायव्य दिशेनें दक्षिणगामी होऊन, प्रशांत व उदार अशा हिंदी महासागराच्या पवित्र उदकाचा स्पर्श होतांच, जणूकाय त्या पूर्व पश्चिम समुद्रांतच अंतर्धान पावल्या असें वाटतें. पूर्वेकडे पाहिलें तर, त्याच अत्युच्च पर्वतापासून निघालेली हैमवती व यमुना, ह्या आपल्या पवित्र जलानें आसमंतांतील सर्व लोकांस जणूकाय एकदम पुनीत करण्याकरतांच वेगानें धांवत आहेत कीं काय असें भासतें. दक्षिणेस पहावें तर हिंदीमहासागराचा सखोल व प्रचंड असा वारिसमूह नजरेस पडतो. त्याच्या भरती ओहोटीचा नियमित काल, त्याची गंभीर वीचिगर्जना, आणि त्याचें अनुपम ऐश्वर्य, ह्यांचा एकसमयावच्छेदेंकरून मनावर परिणाम घडल्याशिवाय राहतच नाहीं. आतां, क्षणभर पश्चिमेकडे वळलें तरी, भीति व विस्मय यांचा पूर्ण ठसा मनावर उमटण्याची सर्व साधनें मूर्तिमंत उभींच आहेत, असा भास होतो. कारण,

त्या वेळची पश्चिम सरहद्द जी विशाळ सिंधु नदी, हिचा प्रत्यक्ष प्रभाव ठायींठायीं दृग्गोचर होतो.

याप्रमाणें जिकडे पाहवें तिकडे ईशप्रभावचमत्कृति.

त्यांची धर्मरचना व अद्वैत मत.

शिवाय तत्कालीन आर्य लोकांस दुसरें प्रत्यक्ष कांहींच भासमान झालें नसल्यामुळें, या दृश्यमान सर्व वस्तूंचें कांहीं तरी अदृश्य व अतर्क्य असें आदिकरण असून, तेंच आदिकारण सर्व विश्वाचें चालक आणि नियामक असावें, अशाविषयीं त्यांची बलवत्तर खात्री होत चालली. याबद्दल वेद ऋचा व संहिता प्रमाण आहेत. वेदकालीन आर्य लोक त्या आदिकारणास हिरण्यगर्भ ह्मणत, आणि यच्चयावत् भासमान होणारें विराट स्वरूप त्या आदिकारणाचीच विभूति आहे, असें ते यथार्थ मानीत.

---

१ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत सदाधार पृथिवींद्यामुतेमाकस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो

पुढे चालू.

याप्रमाणें, अखिल विश्वाचा नियंता व आदिकारण एकच असल्याविषयीं अनेक वेदऋचांचीं वाक्यें सांपडतात. त्यावरून त्यावेळीं अद्वैतमत प्रचारांत असावें असें वाटतें. व तसेंच असल्याविषयीं सदरीं दाखल केलेल्या कांहीं वेदऋचांवरूनही खात्री होते. तथापि, ज्या बाह्य तेजांच्या योगानें, अथवा अतर्क्य शक्तींनें, किंवा नैसर्गिक प्रभावानें, ह्या जगाचे कारभार सुरळीत रीतीनें व नियमितपणानें चालत असल्याचें त्या वेळच्या आर्य लोकांस भासलें, त्या त्या तेजांचें, शक्तींचें व देवतांचें, त्यांनीं पृथक् पृथक् आवाहन करून, मोठ्या प्रेमानें आणि

अनेकदेवताचा आभास.

मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.

बभूव । यईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यस्ये मे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशोयस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

येनद्यौरुग्रा पृथिवीच दृष्ढायेनस्वः स्तभितं येन नाकः । योअन्तरिक्षेरजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥

(ऋ. अ. ७ व ३ मं. १० अ. १० सू. १२१)

आदरपूर्वक त्यांचें त्यांनीं स्तवन केल्याचीं ठिकठिकाणीं असंख्य उदाहरणें सांपडतात. ह्मणजे अग्नि हा सीतनिवारण करून सर्व प्रकारें सुख देतो, सबब त्याला आणि त्याच्यासारख्या प्रभाव दाखविणाऱ्या इतर शक्तींस भूदेवता कल्पून, त्यांचा स्तुतिपाठ त्यांनीं गाइल्याचें आढळतें. मरुत् व इंद्रादि देवता पर्जन्यवृष्टि करून असंख्य प्राण्यांच्या जीवनास व सुखोत्पत्तीस कारणीभूत होतात. ह्मणून त्यास अंतरिक्षांतील देवता समजून, त्यांचाही त्यांनीं अनन्यभावें धांवा केल्याचें दिसून येतें. तसेंच, सूर्य आणि इतर तेजोमय गोल हे पृथ्वीवर सर्वत्र दीप्ति करून प्रकाश पाडतात, व मनास आल्हाद देतात सबब त्यांजला स्वर्देवता मानून, त्यांजविषयींही त्यांनीं जागोजाग प्रेमोद्गार काढल्याचें दृग्गोचर होतें. यावरून, सूक्ष्म व पूर्ण विचारानें मथितार्थ काढला तर, अशी खात्रीपूर्वक कल्पना होते कीं, द्यावा, पृथिवी व आकाश, या स्थलत्रयांतील शक्तिप्रभावानीं जे मनावर संस्कार होऊन त्यापासून अलौकिक चमत्कार वाटले, त्या शक्तिसमुदायासच समयानुसार पृथक् पृथक् देवता कल्पून, आर्यांनीं आपल्या मनाचें कसें तरी प्रथमतः सांत्वन केलें असावें. त्यानंतर कालवशात्, बाह्य शक्ति-

भूदेवता.

आकाशदेवता.

स्वर्देवता.

पासून होणारी कुतूहलस्फूर्ति जसजशी कमी पडत चालली, तसतशी त्यांची विचारसरणी जास्त प्रगल्भ होऊन, भासमान सर्व प्रभावांचें आदिकारण एकच आहे, व अखेर अखिल विश्व ज्यापासून उद्भवलें आहे त्यांतच तें विलीन होणार, असें त्यांस वाटूं लागलें. त्या आदिकारणास त्यावेळचे ऋषी निरानिराळ्या नांवांनीं उच्चारीत. कोणी त्यास हिरण्यगर्भ म्हणत, कोणी यम, कोणी मातरश्विन्, व कोणी अग्निही म्हणत.

सर्वांचें आदिकारण हिरण्यगर्भ.

द्यावा, पृथ्वी, आणि आकाश, मिळून एकंदर तेहेतीस देव, आमचे आर्य हिंदु, वैदिककालांत मानीत असत.

येदेवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ। अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ तेदेवासोयज्ञमिमं जुषध्वम् ॥

ह्मणजे द्यु लोकांच्या अकरा देवता, पृथ्वीच्या अकरा देवता, आणि अंतरिक्षाच्या अकरा देवता, याप्रमाणें कल्पून, मनोभावानें ते त्यांचें आवाहन करीत. आतां स्वर्देवतांत सूर्य, उषस्, इत्यादिकांचा समावेश होई; भूदेवतांत अग्नि, नद्या, पर्वत, व सागर, यांचा समावेश होत असे; आणि आकाश देवतांत वायु, मरुत् इत्यादिकांची परिगणना होई.

ज्या ठिकाणीं परिपूर्ण तेज निरंतर उपलब्ध आहे; जेथें जन्ममरण नाहीं; जेथें आनंद, मोद, मुद, आणि प्रमुद, यांचें सदैव वास्तव्य आहे; व जेथें आपले सर्व इच्छित मनोरथ परिपूर्ण होतात; असें उत्तम स्थान प्राप्त होण्याविषयीं, **आर्य हिंदूंची** अत्युत्कट लालसा त्या काळीं देखील असल्याचें त्यांच्या उक्तींवरून दृग्गोचर होतें.

अग्नि वगैरे भूदेवता.

ऋग्वेदांत अग्नि देवतेचें आवाहन फार पुरातन कालींही प्रथम केल्याचें दृष्टीस पडतें. यावरून **आर्य** लोकास अग्नि हा प्रथमपासूनच माहीत असावा असें वाटतें. परंतु जर ही गोष्ट प्रमाणादाखल मानली तर, **पुरूरवस्** याला अग्नीचा लाभ **गंधर्वां**पासून झाला ह्मणून

---

१ यत्रज्योतिरजस्रं यस्मिँ ल्लोके स्वर्हितम् । तस्मिन्मांधे हिपवमानामृते लोके अक्षित इंद्रायेन्दो परिस्रव॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः । लोकायत्र ज्योतिष्मन्तस्तत्र माममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परीस्रव ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदःप्रमुद आसते । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्रमाममृतं कृधीन्द्रायेन्दो परीस्रव ॥

(ऋ. अ ९. व २८. मं ९. अ ७.सू ११२.)

जी आख्यायिका याज्ञिकांत आहे, तिचें काय इंगीत असेल तें स्पष्टपणें लक्षांत येत नाहीं. अग्नीप्रमाणेंच **इंद्र** ही पर्जन्यदेवता पूज्य मानली होती. सबब अग्नीनंतर **इंद्राचें** आवाहन केल्याचें आढळतें. इंद्राला **वृत्रहन्** असें नांव **वृत्र** नामक दैत्याला मारल्यावरून पडल्याचें दिसतें. परंतु वृत्र हा मेघवाचक शब्द असून, इंद्र हा विद्युल्लतेच्या योगानें तीव्र गर्जना करून मेघसमुदायांचें छेदन करतो, आणि त्यांत सांचून राहिलेल्या जलाचें सिंचन करून वृष्टिप्रसाद देतो, त्यावरून हें अर्थव्यंजक नांव त्यास पडलें असावें. तदंगभूतच **वायुदेवता** असल्यानें ते प्रचंड व भयानक **मरुत्** हेही त्यावेळीं वंद्य होते.

इंद्र व मरुत् वगैरे स्वर्देवता.

सजायत प्रथमःपस्त्यासु महोबुध्ने रजसो अस्य योनौ। अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोयुवानो वृषभस्य नीळे ॥

अग्नि.

(ऋ. अ. ३. अ. ४. व १४ मं. ४. अ. १ सू.१).

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानोअन्यान्। एको विश्वस्य भुवनस्य राजा सयोधयाच क्षययाचजनान्॥

इंद्र.

(ऋ. अ. ३. अ. ३. व १०. मं. ३. अ. ४. सू.४६,

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सु-

सूर्य. शेवः । तस्मा एतत्पन्यंतमायजुष्टमग्नौ मि-
त्राय हविराजुहोत ॥

(ऋ. अ. ३. अ. ४. व ६. मं. ३. अ. ९. सू ९९).

यजुर्वेदाचा जन्म वायूपासून झाला अशी कल्पना आहे. वरुण ही स्वर्देवता असून असूर लोक तिचें पूजन करीत, म्हणून ती असुर देवता कल्पिली आहे. श्रुतींत देखील वरुणास असूर शब्द लाविल्याचें आढळतें. भृगु नांवाच्या ऋषीस प्रत्यक्ष वरुणाचा मुलगाच समजतात. याच भृगूचा मुलगा शुक्र असून तो साक्षात् असुरांचा गुरूच होता. यावरून वरुणाचा व असुरांचा मूळचाच संबंध असल्याचें दिसतें.

वरुण वगैरे स्वर्देवता.

वरुणाच्या सूक्तांत, आपणांमधील सांप्रत चालू असलेल्या देवताप्रतिमेचा चांगला आभास होतो. “ मी वरुणाजवळ गेलों, व त्याला विचारिलें कीं, मी तुझी नीट सेवा करीत असतां, तुझा माझ्यावर राग कां ! ” वगैरे प्रकारचा मजकूर अनेक ठिकाणीं सूक्तांतून आढळतो. यावरून त्यावेळीं वरुणाची प्रतिमा कल्पिली असावी असें वाटतें.

यज्ञाचा वाचक मूळ शब्द ‘ मेध ’ होय. मेध हा शब्द ‘ मेधृ ’ धातूपासून झाला असून, त्याचा अर्थ मारणें किंवा ठार करणें, असा होतो. हवन करण्यासाठीं जो प्राणी कापून बळी द्यावयाचा, त्याच्या जातीवरून त्या यज्ञास अर्थव्यंजक असें नांव

अनेक प्रकारचे मेध.

देत. ज्या यज्ञांत पुरुष कापून बळी देत, त्यास ' **पुरुषमेध** ' म्हणत. या पुरुष मेधाचे अनेक प्रकार **यजुर्वेदांतील तैत्तिरीय** शाखेंत, अथवा **शुक्ल यजुर्वेदांत** दृष्टीस पडतात. ज्या यज्ञांत अश्व म्हणजे घोडा बळी देत, त्यास ' **अश्वमेध** ' म्हणत. आणि ज्यांत गाय किंवा बैल देत, त्यास " **गोमेध** " म्हणत.

मेध्य प्राण्याचीं लक्षणें व परीक्षण.

सदरहू यज्ञाला हवा तो पुरुष, अश्व, गाय, अथवा बैल चालत असे, असें नाहीं. जो प्राणी " मेध्य " म्हणजे मेध करावयास योग्य, त्यामध्यें नियमित व ठरलेलीं लक्षणें असलीं, तरच त्याचा उपयोग यज्ञांत व्हावयाचा. सबब तीं लक्षणें आहेत किंवा नाहींत हें पाहण्यासाठी, त्या पशूची अगोदर परीक्षा करावी लागे. आणि त्यांत तीं लक्षणें दिसून आलीं तरच त्याचें हवन करीत; नाहींपेक्षां तो पशु " अमेध्य " समजून त्यास सोडून देत. **ऐतरेय ब्राह्मणांत** एके ठिकाणीं यज्ञाचा पशु भूमींत शिरल्यामुळें त्याच्या निरनिराळ्या अवयवांपासून भाताचे पृथक् पृथक् अवयव निर्माण झाले, अशी आख्यायिका आहे.

शुनःशेणाची आख्यायिका व पुरुषमेध.

वर सांगितलेल्या पुरुषमेधाच्या संबंधानें अशी एक आख्यायिका आहे कीं, **हरिश्चंद्र** नामक राजा राज्य करीत असतां त्याला पुत्रसंतान नसल्यामुळें, आप-

त्या पोटीं एखादें तरी पुत्ररत्न असावें असें त्यास वाटूं लागलें. पुढें, आपले इच्छित मनोरथ परिपूर्ण झाले तर "**पुरुष मेध**" करीन असा **हरिश्चंद्रानें** नवस केला. त्या नंतर ईशकृपेनें त्याला पुत्ररत्न प्राप्त झाल्यावर, केलेला नवस फेडण्यासाठीं बलिप्रदानार्थ त्यास एका पुरुषाची गरज लागली. तेव्हां तो मिळण्यास प्रथमतः फारच अडचण पडली. सबब द्रव्यादि नानाविध आकर्षणांनीं तो मिळे अशी तजवीज होण्यासाठीं, **राजानें** हरएक प्रयत्न चालविले. त्यांत **आंगिरस** गोत्रांतील **अजीगर्त** नांवाच्या मनुष्यानें, सदरहू कामासाठीं, आपला **शुनःशेप** नामक मुलगा विकण्याचें कबुल केलें. इतकेंच नाहीं तर, जास्त द्रव्याच्या आशेनें आपल्या पोटच्या पुत्राची आपणच मान कापावयाची, हें जें दुर्घट, दुःखदायक, व अति साहसीकृत्य, तेंही त्यानें पतकरलें. वध्यस्थळीं पुत्राची मान कापण्यास प्रत्यक्ष पिता तयार झाल्यावर, त्या कोमल अर्भकानें आपल्या म्लान वदनांतून हृदयद्रावक असा सुस्कारा टाकून, मोठ्यानें "**हंबरडा**" फोडला. त्यासरशीं, त्या स्थळीं विराजमान असलेल्या ऋषिमंडलांपैकीं, **विश्वामित्र** महामुनीस त्या बालकाची दया येऊन, त्यानें त्या **शुनःशेपास** सोडविलें; व पुढें त्यास आपला वारस करून त्याचें सर्व प्रकारें कल्याणही केलें. त्यानंतर कांहीं वर्षांनीं हा "**पुरुषमेध**" अजींच बंद पडला.

इष्टि.

" **इष्टि** " हा शब्द यज् धातूपासून निघाला असल्याचें दिसतें. कृषिकर्म करणारे सर्व लोक, देवतांना संतृप्त करण्यासाठीं, प्रायः अहिंसामय पदार्थांचाच नैवेद्य दाखवीत. या लोकांत इष्टीचें मोठें प्राधान्य असे, असें वाटतें. सूत्रांत जितक्या म्हणून इष्टि येतात, तितक्या सर्व अहिंसक असाव्या अशी कल्पना आहे.

स्तोम आणि

स्तोम शब्द याज्ञिक भाषेंत वारंवार आढळतो. त्याचा मूळचा अर्थ स्तुतिवाचक असावा असें वाटतें. इष्टीनें देवतांस नैवेद्य दाखवीत, व स्तोमानें त्यांची स्तुति करीत.

सोम.

सोम हें एक लता विशेषाचें नांव असून, त्याचा यज्ञाच्या कामीं उपयोग करीत. त्यापासून जो रस निघे तो अमरत्व देतो, अशी त्या वेळची समजूत असून, तो मादक असल्यामुळें वेदकालीन ऋषी त्याचा मदिरेप्रमाणें उपयोग करीत. हा सोम पूर्वी गंधर्वांमध्यें होता, व त्यांजकडून तो **शुनःशेणाला** प्राप्त झाला, अशी आख्यायिका श्रुतींत आढळते.

याप्रमाणें **मेध, इष्टि, स्तोम,** आणि **सोम,** असे यागाचे चार प्रकार प्राचीन कालीं प्रचारांत असून, त्यांनीच

अनेक देवता, व लोकपाल, यांचें संतर्पण होत असल्याचें दिसतें.

मधुपर्क.

पूर्वी मांस खाणें, किंवा मद्य पिणें, याविषयीं कोणीही निषेध बाळगीत नसत. मांसभोजन घालणें, किंवा मद्यपान सेवा करणें, यांतच विशेष आदर, व आतिथ्य, आहे असें त्या वेळचे लोक मानीत. कोणी वेदज्ञ किंवा सन्माननीय अतिथि घरीं आला तर, त्याच्यासाठीं मुद्दाम गाय कापण्याची, किंवा "मधुपर्क" करण्याची चाल, त्यावेळीं ब्रम्हावर्त्तांत असे. मधु शब्दाचा अर्थ मद्य होय. हें मद्य प्रथम अतिथीस पिण्यास देऊन, नंतर त्याच्या नांवानें गाय कापून, तिचें मांस शिजवून, तें जमलेल्या मंडळींनीं भक्षावयाचें, अशी, त्यावेळीं चाल होती. यामुळें अतिथीस "गोघ्न" ही ह्मणत. 'ज्याच्यासाठीं गाय कापिली जाते तो गोघ्न,' अशी व्युत्पत्ति पाणिनीनें दिली आहे. परंतु कालवशात् शूरसेन देशांत जेव्हां ब्रह्मावर्त्तांतील लोक पसरले, तेव्हां हरि नामक लोकांबरोबर त्यांचा निकटसंबंध पडल्यामुळें, गाई व बैल यांजविषयीं त्यांची पूज्यबुद्धि होत चालली. आणि त्यामुळेंच आतिथ्यादर निमित्य, गोहत्या करण्याची चाल अखेरीस बंद पडली असावी. 'ही गाय ११ अकरा रुद्रांची माता, आठ ८ वसूंची मुलगी, १२ बारा आदित्यांची बहीण, व अमृताची खाण आहे;

सबब या निरपराधी अदितीसारख्या पूज्य गाईस तूं मारूं नकोस; ' अशा अभिप्रायाचा मंत्र ह्मणून, मधुपर्का-साठीं आणिलेली गाय सोडून दिल्याचा जो संप्रदाय वाच-ण्यांत येतो, तो **हरि** सारख्या गोपांच्या संततीचा फार वर्षे सत्संग झाल्यामुळें पडलेला दिसतो. **इराणांत** सुद्धां गाय म्हणून पूज्यच असे. व त्यांचे वंशज हल्लींचे **पारसी** हे तिला आजमित्तीसही पूज्य मानतात. **मिश्र** देशांतील लोक देखील गाईस पूज्य मानीत. इतकेंच नाहीं तर, यवन (**ग्रीक**) लोक हे गोमांस भक्षण करीत म्हणून, त्यांच्या भांड्यांस ते स्पर्श देखील करीत नसत. **नार्वे** आणि **स्वीडन** येथें, पूर्वी ज्या लोकांची वस्ति होती, त्यांस **स्कांद** ह्मणत. हे लोकही गाईला अतिपूज्य मानीत.

पश्चात्तापशुद्धता.

आपणानर **भूदेवता**, **आकाशदेवता**, व **स्वर्देवता**, इत्यादिकांची कृपा असावी म्हणून नानाविध साधनांनीं त्यांस संतुष्ट राखण्याकारितां, जरी आमचे ततूकालीन ऋषि निमग्न असत, तरी काया, वाचा, आणि मन, यांजकडून जाणून-बुजून अथवा गैरसमजुतीनें जें कांहीं दुराचरण घडलें असेल, त्याचें क्षालन अवश्य झालें पाहिजे, किंवा त्या-बद्दल निदान क्षमा तरी जरूर मिळाली पाहिजे, हें त्यांस चांगलें अवगत असे. आणि ही गोष्ट **ऋग्वेदां**तील ऋचां-वरून चांगली प्रत्ययास येते.

हे अदिती, मित्रा, आणि वरुणा, आमच्याकडून झा-लेल्या अपराधाची तुम्ही क्षमा करावी. व हे इन्द्रा, तूं आह्मास विपुल प्रकाश आणि अभय दे.

यज्ञांचे नायक आणि राजे वरुण, मित्र, व अर्यमा, तसेंच अप्रतिहत देवी अदिती, हीं आम्हास निष्पाप करून दुःखाच्या पार पाडोत.

हे अग्नि, आम्ही जें कांहीं पाप केलें असेल, त्याची तूं आम्हास मनापासून क्षमा कर. तसेंच अर्यमा व अदितीही आम्हास क्षमा करोत.

---

१ अदितेमित्रवरुणउतमृळयत्वःवयं चकृमकतंचित् आगः । उरुअश्याम्अभयं ज्योतिरिन्द्र ॥

(ऋ. २. २७. १४.)

२ अयंहिनेतावरुणऋतस्यमित्रो राजानोअर्यमा-पोधूः । सुहवादेव्यदितिरनर्वातेनो अंहोअतिपर्ष-न्नरिष्टान् ॥

(ऋ. ७. ४०. ४.)

३ सोअग्नएनानमसासमिद्धोच्छामित्रं वरुणं मिन्द्रं वोचेः । यत्सीमागश्चकृमातत्सुमृळतदर्यमादितिः शिश्रयन्तु ॥

(ऋ. अ. ६ व १७. मं. ७ अ. ६ सू. ९४.)

पापाच्या पाशापासून वरुणें आम्हास मुक्त करो. आणि अदितीच्या आश्रयानें आमचें संरक्षण होवो. हे देव हो, तुम्ही आमचें संरक्षण व कल्याण करा.

मृतक्रिया.

आर्य लोकांत वैदिककालांत, देहावसान झाल्यावर, त्याची शेवटची व्यवस्था निखनक्रियेनें ह्मणजे पुरून, किंवा दहनक्रियेनें ह्मणजे जाळून, होत असे. आर्यांची जी **पारसीक** नामक शाखा **इराणांत** होती, त्यांत अग्नि फारच पवित्र मानला असल्या कारणानें, अग्नीला गतजीवित देहाचा विटाळ होऊं नये एतदर्थ, ते नियमित अशा उघड्या प्रदेशावर प्रेतें ठेवून, ती गृध्रादिपक्षांकडून खाववीत. आणि ही **पारसीकांची** फार पुरातन काळची चाल आज मितीसही प्रचारात असल्याचें दृष्टीस पडतें. सांप्रत काळीं **पारशी** लोक मोठमोठे कुवे खणून त्यांतच प्रेतें ठेवितात. ह्या कुव्यास "**भस्ते**" असें ह्मणतात. हे चुन्यानें शास्त्रोक्त रीत्या बांधून काढून, त्यातच प्रेतें ठेवण्याकरतां, निरनिराळ्या, व मोठमोठ्या कोनाड्यासारख्या, जागा करतात. त्यांत प्रेतें आणून ठेविल्यावर, त्यांचा हं हं ह्मणतां गृध्रराज फडशा उडवून टाकतात.

---

१ विअस्मत्पाशंवरुणो मुमोचत् । अपोवन्वाना अदितेरुपस्थाद्यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः ॥
(ऋ. ७. ८८. ७.)

मतजीवित देहाचा शेवटला संस्कार, दहनक्रियेइतका उत्तम, दुसरा कोणताही नाहीं.

देहदहनप्रसार.

आणि आमच्या आर्यावर्त्तांतील ही प्रेतदहनक्रियेची चाल अगदींच साधी असून सर्व प्रकारेंच सोयीची असल्यामुळें, फार प्रशस्त आहे, याविषयीं बिलकुल शंका नाहीं. हा दहनक्रियेचा प्रकार तत्त्व विचारानें, व शास्त्रीय दृष्टीनें, पाश्चिमात्य राष्ट्रांस देखील इतका सुखकर वाटत चालला आहे कीं, त्याचा प्रचार तिकडील देशांतही दिवसानुदिवस वृद्धिंगत होत चालला आहे.

प्रस्तुतकाळीं सुधारणेच्या कामांत जर्मनी अग्रेसर असल्यामुळें, तिकडे दहनक्रियेचा संप्रदाय फारच जारीनें सुरू आहे. या कामासाठीं, त्या देशांत गोथा येथें स्वतंत्र स्मशानभूमि इ. स. १८७७ सालीं तयार झाली असून, हल्लीं तेथें दरसाल सुमारें पांच सहाशें प्रेतें दहन होतात. ओल्सडॉर्फ येथें दुसरी स्मशानभूमि गेल्या आगष्ट सन १८९१ महिन्याच्या २२ व्या तारिखेस स्थापन झाली. आणि तिसरी स्मशानभूमि इ. स. १८९१ च्या आक्टोटोबरांत कलेश्रुहे येथें बांधली.

इंग्लंडांत प्रेतदहन क्रियेसंबंधीं चर्चा इ. स. १८७४ सालीं सुरू झाली असून, त्या कामांत सर हेन्‍री टॉमसन्

---

१ The Contemporary Review 1894. January Number. "Our Treatment of the dead."

हा अग्रणी होय. त्यावेळीं त्याजवर तद्देशस्थ लोकांच्या गालिप्रदानाचा इतका भडिमार झाला कीं, तो सांगतां पुरवत नाहीं. या शोधक पंडितानें ज्या गोष्टींचें प्रतिपादन केलें, त्याबद्दल सत्यासत्यतेचा बिलकुल विचार न करितां, तिकडील लोकांनीं त्याजवर सुमारें वीस वर्षें यथेच्छ तोंड सोडिलें होतें. ह्यावरून इतकें सिद्ध होतें कीं, हल्लींच्या मोठमोठ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांत देखील नूतनमताविषयीं, मग तें कितीही खरें आणि यथार्थ असलें तथापि, द्वेषबुद्धि उत्पन्न होते. इतकेंच नाहीं तर, तदन्तर्गत सत्यान्वेषणाविषयीं सुद्धां, लोकसमुदाय अगदींच पराङ्मुख असल्या कारणानें, नवीन शोध अथवा एखादी नवीन कल्पना, हीं निदान प्रथमारंभीं तरी विशेष रीतीनें उपहासास पात्र होऊन, तिची अत्यंत विटंबना होते. परंतु कालेंकरून सत्यसूर्याचा प्रकाश हळू हळू चोहोंकडे पसरत जाऊन, 'सत्यमेवजयते' या ह्मणीप्रमाणें सत्याचा सर्वत्र पगडा बसतो, आणि असत्याचा लोप होतो.

प्रेतदहनाविषयींची चर्चा ज्यावेळीं इंग्लंडांत प्रथमतःच सुरू झाली, त्यावेळीं धर्मगुरूंचे तद्विरुद्ध अभिप्राय, अधिकाऱ्यांचा तत्संबंधीं पूर्ण कटाक्ष, तद्विषयक राजदंडाची विशेष भीति, आणि लोकमताचा तद्विरुद्ध गिल्ला, हीं सर्व इतिहासदृष्ट्या फारच महत्वाचीं आहेत. असो. ह्या झंझावाताच्या संक्षोभाची शनैः शनैः शांति होऊन,

प्रेतदहनश्रेष्ठत्वाविषयीं लोकमत कालेंकरून जागृत झालें, आणि इ. स. १८८४ सालीं प्रेतदहनासाठीं लोकांस स्मशानभूमि अभिगम्य होऊन, इ.स. १८८५ सालीं वोकिंग येथें तीन प्रेतांस दहनक्रियेचा संस्कार घडला. तदनंतर इ.स. १८८६ सालीं दहा, १८८७ सालीं तेरा, १८८८ सालीं अठ्ठावीस, १८८९ सालीं शेचाळीस, १८९० सालीं चोपन, आणि १८९१ सालीं जून अखेरपर्यंत साठ, याप्रमाणें प्रेतें दग्ध झालीं असून, ह्या दहनक्रियेची पाश्चात्य देशांत हल्लीं उत्तरोत्तर चढती कळाच दिसत आहे.

इ. स. १८९१ सालीं, ब्रिटिश मेडिकल असोशिएशन नामक सभा बोर्नमौथ येथें भरली होती. तींत वैद्यशास्त्रविशारद असेच सर्व सभासद असून, त्यांनीं सर्वानुमतें असा ठराव केला कीं, सांप्रतची प्रेतें पुरण्याची चाल अगदीं नापसंत असून, त्याऐवजीं मृतकायेचे सर्व भाग जेणेंकडून पंचतत्वांप्रत सत्वर जाऊन मिळतील अशा युक्तीची अवश्य योजना[१] केली पाहिजे. आतां, ही युक्ति म्हटली म्हणजे दहनक्रियाच असून, ती कोणास देखील बीभत्स, दोषार्ह, किंवा असुखद वाटणार नाहीं.

---

१ "That this meeting disapproves the present custom of burying the dead, and desires to substitute some mode which shall rapidly dissolve the body into its component elements, by a process which cannot

पुढें चालू.

गतजीवित कायेंत जें रोगाचें बीज किंवा नानाविध दोष असतात, ते प्रेतखननक्रियेनें भूमींतल्या भूमींतच सूक्ष्म प्रमाणानें वृद्धिंगत होतात, अथवा अतर्क्य चलनानें स्थलांतर पावतात, किंवा जागच्या जागींच अदृश्य स्थितींत असतात. त्यामुळें रोगाचा फैलाव अकल्पित कारणांनीं तात्काल, किंवा कधीं कधीं कालांतरानें होऊन, शरीराच्या आरोग्यतेस धक्का पोहोंचतो. सबब प्रेतखननक्रिया ही सर्व तऱ्हेनें दोषार्ह आहे, यांत बिलकुल शंका नाहीं. आतां, दहनक्रियेची जेवढी म्हणून तारिफ करावी तेवढी थोडीच. त्याचें कारण असें कीं, प्रेताचें दहन झाल्यावर त्याचा राखेशिवाय यत्किंचित्‌ही भाग अवशिष्ट राहत नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, ह्या दहनक्रियेनें कायान्तर्गत जे दोष किंवा रोगविकार असतात ते देखील समूल दग्ध होऊन, वातावरण निर्मल राहतें. व या कारणामुळेंच आमच्या पूर्वज हिंदूंनीं अतीव दूर दृष्टीनें ही प्रेतदहनक्रिया सुमारें पांच दहा हजार वर्षांमागें आर्यावर्तांत सुरू केली, आणि ती आज मित्तीसही

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

offend the living and shall render the remains absolutely innocuous. Until some better method is devised, the meeting approves that, usually known as cremation, and would encourage public bodies in obtaining power to erect crematoria out of public funds,"

आमच्यांत अगदीं जारीनें सुरू आहे, व अबाधित राहिली आहे. इतकेंच नाहीं तर, तिचे सुखद व हितकारक परिणाम पाहून, तिचें स्तुत्य अनुकरण पाश्चात्य देखील आदरपूर्वक करूं लागले आहेत.

प्रेतदहनक्रियेसंबंधीं लिहित असतां एक शोधक गृहस्थ असें म्हणतो कीं:-

"In view of the occurrence of some two cremations a week, and this in a rising ratio, it is impossible not to see that this old world method of buring the dead, in the centre of which we live, is steadily wearing down the barrier of sentimental antagonism which confronted its first approach in England."

"It is a puzzling anomaly to see people ready to pile loads of quick lime over a body when laid in the grave for its speedy dissolution, but who shudder at the prospect of crematory processes."

उच्छ्वंचस्वपृथिविमा निबाधथाःसूपायनास्मैभव-सूप वञ्चना । माता पुत्रंयथासिचाभ्येनंभूमऊर्णुहि ॥

(ऋ. अ. ६ व २८. मं. १० अ. २ सू. १८.)

आत्म्याचें स्वस्ति-क्षेम.

वरील ऋचेंत, त्यक्तजीवित कायेला पृथ्वीनें मुलासारखें संभाळून घ्यावें, म्हणून तिची फार नम्रपूर्वक प्रार्थना केली आहे. जो आत्मा हें कलेवर सोडून जातो,

त्याच्या स्वस्तिक्षेमार्थ प्राचीन आर्यऋषिकवींनीं फारच उत्तम प्रकारच्या ऋचा रचल्यासारखें दिसतें. सबब त्यांचा भावार्थ खालीं देतों:-

" हे आत्मन्, ज्या मार्गानें आपले पूर्वज गेले, त्याचेंच तूं अवलंबन कर. तेथें आपल्या पूर्वजांस आणि यमधर्मराजास जाऊन भेट. आपलें वैकल्य सोडून परधामाप्रत प्राप्त हो. त्या ठिकाणीं ज्योतींत ज्योत मिळून तेजोमय कैवल्यरूप धारण कर. ज्या ठिकाणीं अमृताच्या नद्या वाहतात, अशा ठिकाणीं तूं संचार कर. ज्यांनीं एकसमयावच्छेदेंकरून निरंतर ध्यानस्थ राहून, षड्शत्रूंचा पुरा पाडाव केला, व त्यांजवर जय मिळविला, आणि तेणेंकरून जें असाध्य त्याचें साधन केलें; तसेंच ज्यांनीं केवळ परोपकारासाठीं, व लोककल्याणार्थच आपलीं हाडें झिजवून आपण पंचतत्वाप्रत गेले; अशा पुण्यशील महात्म्यांचा तुला सत्समागम होऊं दे."

भाग ११ वा.

आर्यांची सामाजिक रचना
आणि
धर्मसंस्था.

आर्यसमाजरचना.

आमचे पूर्वज मूळचे भरतखंडांतले असोत, किंवा त्याच्या आसमंतांतील पठार प्रदेशांतून वायव्य दिशेनें येथें आले असोत, इतकी गोष्ट मात्र उपलब्ध असलेल्या ऐतिहासिक प्रमाणांवरून, आणि विशेषतः वेदरूप दर्पणावरून, उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिबिंबित होते कीं, आर्यांच्या मनावर सृष्टिवैभवाचे पूर्ण संस्कार होऊन, जेव्हां त्यांचे उद्गार छान्दस वृत्तांत प्रथमच बाहेर पडले, तेव्हां त्यांचा समुदाय बराच मोठा होता. त्यामुळें, आपापसांत व्यवस्था राहण्यासाठीं पृथक् पृथक् मेळयानें, किंवा निरनिराळे कळप करून, ते राहिले असावे असें दिसतें. प्रत्येक कळपांत कोणी तरी एक नियामक असून, प्रत्यक्ष त्याच्याच देखरेखीखालीं सोंपलेल्या समुदायवर्गाचें योग्य रीतीनें संगोपन करण्याविषयीं, तो फार दक्ष असे. या नियामक

समूहांत बुद्धिमत्तेनें किंवा विद्वत्तेनें, तपोबलानें अथवा पराक्रमानें, जो सर्वांत श्रेष्ठतम असे तोच सर्वांचा चालक होई, आणि त्या कारणानें त्याच्याकडेसच सर्व समाजाचें नियंतृत्व येई. कालेंकरून, हा समुदाय वँ अशा प्रकारचा लोकसमाज ज्या मानानें वृद्धिंगत होत गेला, त्याचप्रमाणानें या लोकनिर्मित प्रभूकडे प्रजापालनाचा अधिकार आला, व त्यामुळें त्यास साहजीकच राज्यधूरीणत्व प्राप्त झालें.

पुरोहित वर्ग रचना.

त्या पुरातन वेदकाळीं, होम हवनक्रियेचें मोठेंच महत्व असे. त्यामुळें, तत्संबंधीं वेदविहितकर्म करण्यांत जे ऋषि प्रवीण, कुशल, आणि विद्वान् असत, त्यांजवरच सर्वांची मदार असून, याज्ञिक चालविण्यासाठीं त्यांसच निरंतर पाचारण होई. ह्या कारणानें **पुरोहितवर्ग, ऋत्विजगर्व,** आणि **श्रोत्रियवर्ग,** यांची निरंतर जरूर पडे; व ह्मणूनच ह्या वर्गाची महत्वी व संख्या, दिवसानुदिवस अधिकाधिक वाढत चालली. होमादि क्रियांनीं, व होम समयीं उच्चारलेल्या मंत्रांनीं, आपणास खचित यशप्राप्ति होते, अशी त्यावेळीं हिंदूंची समज असे, व त्याप्रमाणें त्यांस फलप्राप्तीही होई. त्यायोगानें त्यांच्या श्रद्धेस चांगलेंच पुष्टीकरण मिळत गेलें, आणि ती पुढें तशीच वृद्धीप्रत पावली.

त्यांचे मंत्र,

ह्या होमक्रियांतील सामर्थ्यप्रद मंत्रांस 'ब्रह्म' अशी संज्ञा आहे. ब्रह्म शब्द

वृह किंवा बृह् (बुहिविस्तारे) या धातूपासून झाला असून, तो **ब्रम्हमंत्र** ह्मणणारे ते **ब्राम्हण** होत. परंतु ब्राम्हण शब्दाची दुसरीही खालीं लिहिल्याप्रमाणें व्युत्पत्ति आढळते:—

जन्मनाजायतेशूद्रः संस्कारैर्द्विजउच्यते ।
कर्मणायातिविप्रत्वम् ब्रम्हजानातिब्राम्हणः ॥
(मनुस्मृति.)

या स्मृत्युक्तीप्रमाणें ब्रम्ह जाणतो तोच **ब्राम्हण** होय. **ब्रम्ह** मंत्रांतील **ऋचांपैकीं** एकींतील असा अभिप्राय आहे कीं, ' आम्ही केलेल्या स्तवनाचा जो कोणी उपहास करील, त्याजवर अत्युग्र अनर्थ गुजरून येवोत; आणि त्या ब्रम्हद्वेष्ट्याचें चंडांशु तापानें दहन होवो. ' **ब्राम्हण क्षत्रिय** शब्दांचें आदिकथन **ऋग्वेदांत** खालीं लिहिलेल्या ऋचेंत आढळून येतें.

यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वायजत्रा । अतः परिवृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥

(ऋ. अ. १ अ. ७ व २७ मं. १ अ. १६ सू. १०८.)

जे मंत्र मेधांत ह्मणतात, त्यांस **यजुस्** ही संज्ञा आहे; जे इष्टींत ह्मणतात त्यांस **छंदस्**; आणि जे स्तोमांत ह्मणतात त्यांस **सामन्** अशी संज्ञा आहे. छंदें

व त्यांचीं पृथक् पृथक् कर्मे.

म्हणून, देवतांस बोलाविण्याचें काम जो ऋत्विज करी, त्यास **होता** म्हणत. क्रतूमध्यें होम करण्याचें काम जो करी, त्यास **अध्वर्यू** म्हणत; उद्गीथ गाई त्यास **उद्गाता;** प्रस्ताव गाई त्यास **प्रस्तोता;** प्रतिहार गाई त्यास **प्रतिहर्ता;** आणि क्रतूमध्यें दुसरी उठण्याबसण्याची जो खटपट करी, त्यास **प्रतिप्रस्थाता** असें म्हणत. **सामाचे** तीन भाग केल्याचें दिसतें. पहिल्या भागास **प्रस्ताव** (किंवा आरंभ) म्हणत; दुसऱ्यास **उद्गीथ;** आणि तिसऱ्यास **प्रतिहार** (म्हणजे शेवट) म्हणत.

कर्मविधींचें एकीकरण.

ऋग्वेद ब्राम्हणांतील **होतार,** यजुर्वेद ब्राह्मणांतील **अध्वर्यु,** सामवेद ब्रम्हणांतील **उद्गातार,** आणि अथर्ववेद ब्राम्हणातील **पुरोहित,** त्या प्रत्येकांचीं कर्मे, त्यांचे भिन्न भिन्न अधिकार, व त्याविषयीं पृथक् पृथक् नियम, यांबद्दल सविस्तर विवेचन ज्या त्या वेदांत केलेलें आहे. तथापि, ह्या ठिकाणीं इतकें सांगणें अगदीं जरूर आहे कीं, हा वेदकालीन कर्मविधि, त्याचें संपूर्ण निरूपण, तत्संबधीं संप्रदाय, त्याविषयींचे विचार, त्या कामीं भिन्न भिन्न मतप्रकाशन, आणि तन्निरूपणार्थ अर्थविन्यास, हीं दिवसानुदिवस इतकीं वाढत चाललीं, व त्यांचे परिमाण इतकें स्थूल झाले कीं, त्यांचें स्मरण राहण्याचें अगदींच कठिण पडूं लागलें. त्यामुळें त्या सर्वांचेंच संक्षेपतः एकीकरण कर-

ण्याची मोठी अवश्यकता होती. पण ह्या महत्वाच्या कामाचा हिंदूंनीं वेळींच योग्य विचार केला; आणि लागलेंच तें काम हातीं धरून नेहेमींप्रमाणें, आपल्या बुद्धिप्रभावानें, पटुवैदग्ध्यानें, व अति परिश्रमानें तें त्यांनीं सिद्धीसही नेलें. याबद्दल आम्ही आपल्या पूर्वजांचा जितका आभार मानावा तितका थोडाच. कारण, ह्या त्यांच्या दीर्घोद्योगानें श्रुतिस्मृतिसारखा अमूल्य ग्रंथसमूह सर्वभक्षी काळाच्या जबड्यांतून वांचला जाऊन, तो आपल्या ज्ञानदीपानें अखिल जगाचे डोळे दिपवून टाकण्यासही कारणीभूत झाला.

ब्राम्हण वर्ण.

असो. वर सांगितल्याप्रमाणें वेदांत सांगितलेला कर्मविधि करण्यास पुरोहित, ऋत्विज, आणि श्रोत्रिय, यांची फार जरूर होती. त्यामुळें कालवशात् हा वर्गत्रय इतका प्रचंड बनला कीं, तो फक्त परंपरेनेंच तत्तत्स्थानापन्न झाला. इतकेंच नाहीं तर, तो वेदकालीन मंत्रांचें केवळ पवित्र भाजनच होऊन राहिला. यामुळें ब्राह्मणांशिवाय इतर वर्गास तत्संबंधीं ज्ञान, किंवा ऊहापोह करण्याचें सामर्थ्य अथवा, विवेचनशक्ति, बिलकुल राहिली नव्हती. आणि त्या कारणानेंच ब्राम्हणांचें श्रेष्ठत्व व वर्चस्व, निसर्गतःच वाढलें; आणि तें पुढें पुढें इतक्या गुरुत्वास जाऊन पोहोंचलें कीं, त्यांच्यासारखें धर्माध्यापकप्रभुत्व, आणि आचा-

र्याधिपत्य, हीं ह्या जगाच्या इतिहासांत दुसरीकडे कोठें ही आढळून येत नाहींत.

याप्रमाणें चिरकाल राहील अशा मजबूत पायावर ब्राम्हण वर्णाची संस्थापना व एकीकरण झाल्यानंतर, क्षत्रिय वर्गही हळूं हळूं पुढें सरसाऊं लागला. कारण, एकामागून एक असे देश जिंकण्याचें काम सतत चालूच होतें; त्यामुळें लढाऊ व पराक्रमी लोकांची त्यावेळीं मोठीच अवश्यकता असे. या

क्षत्रिय वर्ण.

१ These same families remained in the possession of the traditions connected with them, and which were necessary to their explaination. * * and thus it came about that these families of singers became families of preists, whose influence was more and more consolidated in proportion as the distance between the people and their former home increased, and the more their ancient institutions were banished from their minds by external struggles. The guardians of ancestral customs, of the primitive forms of worship, took an increasingly prominent position, because the representatives of these, and finally, the representatives of the Divine itself. For so ably had they used their opportunities that they succeeded in founding a hierarchy the like of which the world has never seen.

{ History of Indian literature P. 18
By Pro. Weber }.

योगानें, पृथक् पृथक् जनसमूहावर जे अधिपति आपलें प्रभुत्व चालवीत असत, त्यांची सत्ता आपोआपच वाढत गेली, आणि त्यांच्या ताब्यांत अधिकाधिक लोकसंख्या व देशमर्यादा येत चालली. तेव्हां अर्थात्‌च प्रजेचें पालन करण्याचा बोजा ज्यांच्या शिरावर प्रथमतःच होता, त्यांस सहजींच नृपत्व प्राप्त झालें. तदनंतर हें राज्यशकट चालविण्यास उचित श्रमविभाग करून, आपल्या कुटुंबांतील आप्तवर्गास, किंवा स्वकीयांस, अथवा अनुयायिजनांस, योग्यपदारूढ करणें अगदीं अगत्याचें आहे असें या नरपतींस वाटल्यावरून, त्यांनीं क्रमशः त्या सर्वांसच लहानमोठा अधिकार देऊन, त्या सर्वांमिळून एक लहानशी शिबंदी बनविली. आणि यांपासूनच पुढें बलवत्तर असा **क्षत्रिय** वर्ग निर्माण झाला.

वैश्यवर्ण, व

तदनंतर राहिलेल्या **विशांचा**, *अथवा अधिवासिजनांचा, त्यांच्या उपजीविकासाधनाप्रमाणें, निराळा तिसरा **वैश्यवर्ग** झाला; हा वर्ग पशुरक्षा, वाणिज्य, व्याजबट्टा, वैश्यकर्म, आणि कृषिकर्म, असे करी. शेवटीं, बाकी जे लोक राहिले

शूद्रवर्ण.

त्यासर्वांमिळून **शूद्र** नांवाचा चौथा वर्ग झाला; व इतर वर्गांची सेवा करणें, हेंच ह्या वर्गाचें कर्तव्यकर्म राहिलें.

आतां, वर जे चार वर्ण सांगितले त्यांपैकीं, पहिल्या तीन

त्या सर्वांचा परस्पर रोटीव्यवहार व बेटी-व्यवहार.

वर्णांतले लोक आपापल्या स्थित्यनुसार व पराक्रमाप्रमाणें, वरच्या प्रतीच्या वर्णांत जाऊं शकत. ह्मणजे **क्षत्रिय** वर्णांपैकीं ज्यानें अत्युग्र तपश्चर्या केली असेल, अथवा ज्याचें अनुपम तपोबल व विद्याबल असेल, किंवा ज्याचें कुलगोत्र प्रसिद्ध असेल, तो **ब्राह्मण वर्णां**त शिरून त्यांतच मोडला जाई. **विश्वामित्र** हा मुळचा **क्षत्रिय** असून तो केवळ आपल्या तपोबलानें पुढें **ब्राह्मण** झाला असल्याविषयी, सर्वांस महशूर आहेच. साक्षात् **वसिष्ठ** हा वेश्येचा पुत्र होता असें ह्मणतात. पण तोही पुण्याचरणानें **ब्राह्मर्षि** झाला. **पराशराच्या** गोत्राला **वसिष्ठ** गोत्राचा पोटभेद समजतात. परंतु ह्या **पराशराची** बायको जी **सत्यवती**, ती एका मच्छीमारूची मुलगी होती. **जमदग्नीची** बायको **रेणुका**, आणि **अगस्तीची** स्त्री **लोपामुद्रा**, ह्या दोन्ही राजकन्या असून, ब्राह्मण कुळांत पडल्या होत्या. त्यावरून त्यावेळी **ब्राह्मण** आणि **क्षत्रिय**, तसेंच **क्षत्रिय** आणि **वैश्य**, या तीन वर्णांत परस्पर लग्नव्यवहार होत असे, असें दिसतें. **ययाति** हा **क्षत्रिय** होता; तरी त्याची पहिली बायको **ब्राह्मणाचीच** मुलगी होती. **पारस्करगृह्यसूत्रांत**, **ब्राह्मणांस** तिन्ही वर्णांतील मुलांबरोबर लग्न करण्याची सूट दिली आहे. तसेंच **क्षत्रियांस** दोन वर्णांतील मुलांब-

रोबर, व **वैश्यांस** त्यांच्याच एका वर्णांतील मुलाबरोबर लग्न करण्याची सूट दिल्याचें आढळतें. तथापि, ' **शूद्राम-प्येकेमंत्रवर्जम्** ' असें जें वचन लागलेंच घातलेलें आहे त्यावरून, **चाऱ्ही वर्णांत** पूर्वीच्या काळीं लग्नव्यवहार निःसंशय सुरू होता असें दिसतें. मात्र इतकेंच कीं, शूद्र-विवाहांत वैदिक मंत्राचा प्रयोग बिल्कुल करूं नये, ह्मणून आज्ञा असे. भिन्नभिन्न वर्णांच्या मुलीबरोबर शरीर-संबंध होऊन जी संतति होई, ती ज्या वर्णांतला पिता असेल त्या वर्णांत मोडली जाई. ह्मणजे आई कोळीण किंवा क्षत्रिय असून बाप ब्राह्मण असेल तर, त्या दंपत्ती-पासून झालेली संतति ब्राह्मणच होय. जसें **पराशराची** बायको कोळीण होती तरी तो स्वतः ब्राह्मण असल्यामुळें त्याचा मुलगा ब्राह्मण. **परशुरामाची** आई क्षत्रिय होती तरी त्याचा बाप ब्राह्मण असल्यामुळें तो स्वतः ब्राह्मणांतच मोडे. आई ब्राह्मण पण बाप क्षत्रिय, म्हणून **ययातीचा** वडील मुलगा क्षत्रिय; तसेंच **यया-तीची** दुसरी बायको असूर जातीची होती, तरी तो स्वतः क्षत्रिय असल्यामुळें तिच्यापासून झालेला मुलगा क्षत्रियच समजावयाचा. **द्रोण, कृप,** व **अश्वत्थामा** हे ब्राह्मणक्षत्रिय होते. आणि **भीष्म** व **जनक** हे क्षत्रियब्राह्मण होते. ह्या एकंदर हकीकतीवरून सदरहू चाऱ्ही वर्णांत

व्रात्यस्तोम व उच्च वर्गांत प्रवेश.

परस्पर रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार पूर्वीच्याकाळीं होत असे. इतकेंच नाहीं तर, अनार्य लोकांसही व्रात्यस्तोम करून आर्य वर्गांत शिरतां येई. आणि एकदां कां त्यांनीं व्रात्यस्तोम केला, म्हणजे ते त्रैवर्णिकां-बरोबर सर्व प्रकारचा व्यवहार चालवीत, व ब्राह्मणही त्यांजपासून जाहीरपणें दक्षिणा घेत.

वर्णाश्रमधर्म आणि ब्राह्मणाची इतिकर्तव्यता.

याप्रमाणें त्या वेळची सामाजिक रचना होती. ह्या समाजाची, व तदन्तर्गत प्रजापालनाची, योग्य आणि विचारपूर्वक व्यवस्था लावून, त्यांतील प्रत्येक वर्गाचा वर्णाश्रमधर्म, त्या प्रत्येकाचे अधिकार, आणि त्यांचीं भिन्न भिन्न कर्में, यांविषयीं संपूर्ण मीमांसा करण्याचें अति प्रयासाचें काम, ब्राह्मणांनीं आपण होऊनच तदनंतर सवडीप्रमाणें हातीं घेतलें. कारण, प्रजेचें कल्याण, तिचें पालन, आणि तिची समृद्धि, हेंच स्तुत्य, व अति महत्वाचे हेतु, त्यांच्या हृदयांत रात्रंदिवस घोळत असल्यामुळें, मार्गदर्शनाकरितां व तदनुसार वर्तन होण्यासाठीं, मार्गोपदेशक असा ग्रंथसमूह रचणें केवळ अत्यवश्य आहे, असें त्यांस पूर्णपणें वाटूं लागलें. आणि त्यासाठींच त्यांनीं तें काम सत्वर हातीं घेऊन, आपल्या अलौकिक बुद्धिसामर्थ्यानें व अनुपम उत्साहशक्तीनें तडीस नेलें.

ह्या वेळीं ही एक गोष्ट विशेष रीतीनें लक्षांत ठेव-

ब्राम्हणांचा मनोनिग्रह, व त्यांचें नृपत्वाविषयीं पूर्ण वैराग्य.

ण्यासारखी आहे कीं, ब्राम्हणांच्या हातीं हरएक प्रकारची सत्ता असतां, व राज्यशकट चालविण्याचें संपूर्ण शहाणपण त्यांच्या अंगांत बाणत असतां, तसेंच यच्चयावत् प्रजाजनसमूहावर त्यांची पूर्ण छाप व अमित अम्मल असतांही, ते स्वतः राज्यपद न बळकावितां, त्यापासून दूर व अलिप्तच राहिले. आणि या क्षणभंगुर जगांतील सर्व ऐश्वर्य नश्वर मानून, " परोपकारायसतां-विभूतयः " ह्या वाक्याची, जणूकाय सार्थकता करण्यासाठींच, त्यांनीं त्या सार्वभौमपदावर लाथ

१ "In arrogating the priestly function, they gave up all claim to the royal office. They were divinely appointed to be the guides of nations and the counsellors of kings, but they could not be kings themselves. * *

"The Brahmans, therefore, were a body of men who in an early stage of this world's history, bound themselves by a rule of life, the essential precepts of which were self culture and self restraint."

" The Brahman * * the man of self centered refinement. He is an example of a class becoming the ruling power in a country, not by force of arms, but by the vigour of hereditary culture and temperance."

" But since the dawn of history the Brahman has calmly ruled swaying the minds, and receiving the homages of the people and accepted by foreign nations as the highest type of Indian mankind."

मारून, आपलें सर्व आयुष्य जगाच्या कल्याणार्थ खर्च केलें. आपलीं हाडें प्रजेच्या हितासाठीं झिजविलीं; आपलें ज्ञान राजकार्यांत अर्पण केलें; आणि शेवटीं आत्मोन्नति होण्यासाठीं स्वतः वानप्रस्थाश्रम पतकरला. खरोखर हा त्यांचा मनोनिग्रह, ही त्यांची देशसेवा, व हें त्यांचें प्रजाजनवात्सल्य, इत्यादि पाहून आपणासच काय पण जगांतील प्रत्येक विचारी मनुष्यास आश्चर्य व कौतुक वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. त्यांनीं आपल्या देशबांधवांस ज्ञानोदधि दिला. त्यांच्यासाठीं नानाविध ग्रंथरूपें रत्न भांडार राखून ठेविलें. प्रजेचें सर्वतोपरी कल्याण केलें. राजास योग्य त्या काळीं उत्तम प्रकारची सल्ला दिली. प्रसंगीं त्याचे मंत्रीही झाले. वखत गुजरला तेव्हां स्वतः शत्रूंवर

---

१ "The paramount position which the Brahmans won, resulted, in no small measure, from the benefits which they bestowed."

(Dr. Hunter's Indian Empire P. P. 94-96)

२ "For their own Aryan Countrymen, they developed a noble language and literature. The Brahmans were not only the priests and philosophers. They were also the lawgivers, the statesmen, the administators, the men of science, and the poets of their race." (Dr. Hunter's Indian Empire P. 97.)

३ "We know that they (the ancient people of India) too, could fight like heroes, and

[पुढें चालू.]

चाल देखील केली. आणि परचक्राच्या वेळीं व आणीबाणीच्या संधींत तर, राजास भरपूर धीर देऊन आपणच प्रत्यक्ष संग्रामांत घुसले, व आपल्या यशोदुंदुभीची प्रखर गर्जना सर्वत्र प्रमृत केली.

आर्यावर्त्तांतील शांतता, व तिचा परिणाम.

अस्तु. ह्यावेळीं आर्यावर्तांत बहुतकरून चोहोंकडे शांतता असावी असें वाटतें. कारण, राजाश्रय मिळाल्यावांचून, अथवा शांततेचा चंद्रमा पूर्ण विकास पावल्याखेरीज, ज्ञानोदधीस भरतीचा लोट येण्याचा संभवच नसतो. जिकडे तिकडे स्वस्थता, सर्वत्र विद्यावृद्धि, प्रजाजनांत समृद्धि, आणि लोककल्याणेच्छा, इतकीं सर्व जागृदवस्थेंत असलीं, ह्मणजे देशाच्या भाग्योदयास विचारावयासच नको. असा काल ईशकृपेनें आह्मी स्वतंत्रदेवतेचे निःसीम भक्त असतां कांहीं शतकें, किंबहुना बरींच शतकें, आह्माला निर्वेध लाभला होता, असें म्हणण्यास बिलकुल हरकत नाहीं. कारण, **हिंदुस्थानांत सुलतान महमदची** पहिली स्वारी इ. स. १००१ या वर्षीं झाली असून, तेव्हांपासूनच स्थूल मानानें **मुसलमान**

[मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.]

that, without machinery, they could by patient toil raise even the meanest handiwork into a work of art, a real joy to the maker and to the buyer."

(What can India teach us ? P. 102.)

लोकांचा, व तदनंतर **पाश्चात्यांचा** जास्त शिरकाव या **भरतखंडांत** होऊं लागला. सबब **मुसलमान** लोकांचा किंवा इतर **म्लेच्छांचा** इकडे शिरकाव होण्यापूर्वी, आह्माला आमच्या देशांत चांगली स्वस्थता प्राप्त झाली होती यांत यत्किंचित्‌ही शंका नाहीं. यापूर्वी ही **तक्षक, पारसीक, ग्रीक,** आणि **आरब** लोकांच्या स्वाऱ्या **हिंदुस्थानावर** झाल्या होत्या; तरी त्यांचें वास्तव्य या देशांत फार दिवस बिलकुल टिकलें नव्हतें. आतां **वेद**-**कालाला** सुमारें पांच हजारापासून साडेचार हजारपर्यंत वर्षे होऊन गेलीं असें घेतलें, अथवा स्थूल मानानें कमींत-कमी चार हजार वर्षे लोटली असावीं असें जरी मानलें, तरी आमच्याच **प्रभुत्वाखालीं,** आमच्या मनाचा पूर्ण विकास व इच्छित उत्क्रांति होण्यास आह्माला अजमासें तीस शतकें, ह्मणजे तीन हजार वर्षे, सांपडली यांत बिलकुल शंका नाहीं. आणि इतका निर्वेध अवधि मिळाल्या-शिवाय, हिंदूंच्या मनाचा असा अलौकिक विकास, व ही निःसीम स्फूर्ति झालीच नसावी, असें आभ्यंतरीय प्रमाणावरून निर्विवाद सिद्ध होतें. आतां, देशांतल्या देशांत राजक्रांति होऊन जनप्रकोप किंवा प्रकृतिक्षोभ झाल्याचीं अनेक उदाहरणें आढळतात. तथापि, त्यापा-

१ ह्मणजे वेद कालाच्या उत्तरार्धाला चार पाच हजार वर्षे होऊन गेलीं आहेत असें समजण्याचें.

सून देशाची उलथापालथ, नीतिभ्रष्टता, किंवा अपकृष्टदशा झाल्याचें दिसत नाहीं. सारांश, या वेळचीं आमची स्थिति अगदीं अभिनंदनीय होती. आह्माला सर्व तऱ्हेची पूर्ण स्वतंत्रता असल्यामुळें आह्मी आमचेच प्रभु, किंबहुना प्रभूंचेही प्रभू, आणि नराधीपांचेही अधिपति होतों. अशा वेळीं आम्ही आपल्या अधिकाराचा यत्किंचितही दुरुपयोग न करतां, आम्ही आपलें सर्व ऐश्वर्य आणि बुद्धिमत्ता हीं लोककल्याणार्थ व आत्मोन्नति होण्याकडेसच खर्च केलीं, ही किती आनंदाची गोष्ट आहे ! ! ! आजि ह्याबद्दल प्रत्येकास आश्चर्य व कुतूहल वाटल्याशिवाय कसें राहील ? ब्राह्मणांनीं आपल्या बुद्धिबलानें व पराक्रमेतजानें, केवळ स्वोन्नत्यर्थ निरिच्छ राहून जें साम्राज्य स्थापित केलें, त्याविषयीं त्यांची जेवढी तारीफ करावी तेवढी थोडीच.

ब्राह्मण साम्राज्य सत्तेचा सुविनियोग.

आपला पगडा अखिल भरतखंडभर सर्वत्र बसवावा एतदर्थ, आर्य हिंदूंनीं वेदकालांत देखील शनैः शनैः, परंतु मोठ्या नेटानें आणि धैर्यानें, सतत प्रयत्न

वेदकालीन साम्राज्य.

---

१ 'The Brahman Caste, having established its power made a wise use of it. From the ancient Vedic times its leaders recognised that if they were to exercise spiritual supremacy they must renounce earthly pomp.' (Dr. Hunter's Indian Empire P. 94.)

चालविला होता. त्याप्रमाणें त्या कालांतही त्यांचा चोहोंकडे लौकरच दरारा बसून, त्यांच्या शत्रूचा वारंवार पाडाव होत चालला, असें वेद ऋचांवरून स्पष्ट दिसतें. कारण, आज अमक्याला जिंकिलें, उद्या तमक्याला पळेवून लाविलें, आतां ह्या शत्रूंचे किल्ले घेतले, नंतर त्या शत्रूंची दाणादाण केली, अमुक राजाची कत्तल उडविली, तमुक फौज ठार मारली, इत्यादि उद्गार ऋग्वेदांत वारंवार आढळून येतात. त्यावरून आमच्या पूर्वजानीं प्रत्येक डोईजड

१ "त्वायुजानि इत्यादि." 'महान् शत्रूचें सर्व बळ नाहींसे केलें.'
(अ ३ अ. ६ व १७. मं. ४ अ. ३ सू २८) (२).

२ "अहन्निन्द्रो इत्यादि." 'दस्यु ह्मणजे अनार्य लोक (कोळी, खोंड, भील, कातवडी, निषाद, वगैरे) यांजला रानांत पळवून लाविलें.
(अ. ३ अ. ६ व १७. म ४ अ. ३ सू. २८) (३).

३ त्वमेतांजन राज्ञो द्विर्दशा बंधुना सुश्रवसो पजग्मुषः षष्टिं सहस्रा नवतिं नवश्रुतो निचक्रेण रथ्यां दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥
(अ. १ अ. ४ व १६. मं १ अ. १० सू. ५३).

ह्याचा तात्पर्यार्थ असा आहे कीं:—

सुश्रवस् नांवाचा कोणी एक उपासक फार बलाढ्य अशा वीस शत्रूं बरोबर लढत होता. त्यावेळीं, त्याचें साहाय्य करण्यास कोणी देखील नसतां, इंद्रानें त्यास साहाय्य करून, त्या वीस शत्रूंस व त्यांच्या [साठ हजार नव्याण्णव ह्मणजे] असंख्य सैन्यास मारून टाकिलें.

मनुष्याला हळूं हळूं आपल्या शहांत ठेवून, कालांतरानें त्या सर्वांस अगदीं पादाक्रांत केलें, आणि त्यांचे प्रदेश लागलींच आपल्या अमलाखालीं आणिले. त्या कारणानें, वेद साम्राज्याचें एकछत्र सर्वत्र भासमान होऊं लागलें; त्याच्या दिग्विजयपताका चोहोंकडे फडकल्या; त्याचा तीव्र दुंदुभि दिगंतरीं दुमदुमून गेला; त्याचा यशःपरिमल इतस्ततः पसरला; आणि वेदधर्म सनातन होऊन राहिला.

रामायण कालातील साम्राज्य

तदनंतर हिंदु साम्राज्याचा दुसरा ऐतिहासिक काल म्हटला म्हणजे श्रीरामचंद्राचें राज्य[१] होय. रामाप्रमाणेंच त्याचा पिता दशरथ[२] हा देखील हिंदुस्थानचा सार्वभौम

---

१ "A potentate who lead the chief dominion of India."

२ 'Whose father, Dasaratha drove his victorious Car (ratha) over every region (desa), and whose intercourse with the countries beyond the Brahmaputrà is distinctly to be traced in the Ramayana '

(Tod's Rajasthan. P. 503 note ‡)

३ रामायणांत दशरथाला " पार्थिवेंद्र " म्हटलें आहे, त्यावरून तो राजाधिराज होता, असें उघड दिसतें.

" या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा।

(अयोध्या कांड २. सर्ग ४८. श्लोक ३४. पोथी पृष्ठ ८७)

राजा होता, आणि रामपुत्रांनींही सर्वत्र दिग्विजय करून तें सार्वभौमत्व राखिलें होतें.

अशा प्रकारें कित्येक सूर्यवंशी राजे झाल्यानंतर हिंदुस्थानचें साम्राज्य चंद्रवंशी राजांकडे आलें. त्यांत युधिष्ठिरादि महातेजस्वी सार्वभौम राजे होऊन गेल्यावर, कालांतरानें एक नवीनच प्रचंड सत्ता मगध देशांत उदयाप्रत पावली. आणि चंद्रगुप्त राजानें आपली

युधिष्ठिरकालांतील साम्राज्य.

---

१ रामपराक्रमाला साडेतीन हजार वर्षे होऊन गेलीं आहेत, असें राजस्थानचे प्रसिद्ध इतिहासकार कर्नल टॉड् यांचें मत आहे. परंतु त्या गोष्टीला निदान पांच हजारांवर वर्षे होऊन गेलीं असावींत असें वाटतें.

[Tod's Rajasthan P. 704]. Vol. I.

२ 'Hari, Krishna, familiarly Kaniya, was of the celebrated tribe of Yadu, the founder of the fifty six tribes who obtained the universal sovereignty of India, and descended from Yayat, the third son of Swayambhuva Manu or 'the man, Lord of the Earth', whose daughter Ella (Tara) was espoused by Buddha (mercury) Son of Chandra (the moon) whence the Yadus are styled Chandravansi, or children of the moon.' (Tod's Rajasthan P. 460.)

३ युधिष्ठिर म्हणजे धर्मराजा, याच्या कारकीर्दीला सुमारें चार हजार वर्षे झालीं असावींत. " He was crowned Emperor of Hastinapur and reigned justly and wisely for many years. " (Tod.)

४ ह्याला हल्लीं बहार म्हणतात.

गादी पाटली[1] पुत्र नगरीं एकदम स्थापन करून, उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्वराजेरजवाड्यांस करभार दोवयास लाविलें. तदनंतर त्याचा नातु अशोक यानें तर सर्व भरतखंड भर आपलें सार्वभौमत्व गाजविलें.

बौध्द कालांतील साम्राज्य.

(इ. स. पूर्वी ३२० ते २२९ वर्षे.)

मौर्यकुलावतंसांनीं मगध देशाची गादी सुमारें दहा पिढ्यपार्यंत राखल्यावर, उज्जनी येथील विक्रमादित्यानें आपल्या पराक्रमतेजेंकरून सार्वभौमत्व स्थापिलें, आणि त्याच्या वंशजांनीं तें ऐश्वर्य कांहीं कालपर्यंत राखिलें.

विक्रम साम्राज्य.

---

१ पाटना.

२ 'Compelled the Punjab principalities, Greek and Native alike, to acknowledge his (Chandra Gupta's) sovereignty.'

"Chandragupta was building up an Empire in Northern India." (Dr. Hunter's Indian Empire, P. 167.)

३ ई० स० पूर्वी ५६ वर्षे.

'Vikramaditya was a powerful monarch, ruled a civilised and prosperous country, and was a distinguished patron of letters.'

"The princes of Malwa certainly extended their authority over a large portion of the Centre and West of India; and it is of Vikramaditya that the traditions of universal empire are most common in India."

(Elphinstone's India P. 406.)

इतर चक्रवर्ती राजे.

तदनंतर मुसलमान लोकांच्या स्वाऱ्या भरतखंडावर होईपर्यंत, वंग[1], कान्यकुब्ज[2], हस्तिनापूर[3], इत्यादि प्रांतांतील राजांनीं आपलें सार्वभौमत्व व हिंदुपादशाही पद कायम राखिलें, आणि हिंदुधर्माचें व संस्थांचें चांगल्या प्रकारें व यथेष्ट संगोपन केलें. हिंदुसाम्राज्याची ही परंपरा एकसारखी चालत आली नसती तर, आमचें हिंदुत्व लौकरच नाहीसें झालें असतें.

---

१ बंगालच्या राजाचा अमल हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत, व ब्रह्मपुत्रानदीपासून तो तहत पश्चिमसमुद्र व सिंधु नदीपर्यंत, आणि तिच्याही पलीकडे कंबोज देशापर्यंत होता, असें अनेक ताम्रपत्रांवरून सिद्ध होते. [एलफिन्स्टनचा इतिहास पान ४०४ पहा.] हे राजे पाल नावाचे असून, त्यांनीं इसवीसनाच्या नवव्या शतकापासून तों अकराव्या शतकापर्यंत राज्य केलें.

२ कनोजचा राजा सार्वभौम होता असें दिसतें. ह्या शहरची भिंत सभोंवार पंधरा कोस होती, आणि त्यात तीस हजार तांबोळ्यांचीं दुकानें असत.

" Some Mahomedan writers pay the Raja the usual complement of supposing him Emperor of all India , and Ebn Haukal, a century before Mahmud, mentions Conouj as the chief city of India.

(Elphinstone's India P 554.)

३ दिल्ली. पृथिवीराज हा दिल्लीचा शेवटला सार्वभौम राजा होय.

" The last Hindu Emperor of Delhi, the chivalrous Prithiraj of the chohan race —

(Tod's Rajasthan P. 528 Vol. I)"

आतां मध्यंतरीं कित्येक हिंदु सार्वभौम राजे बौद्ध धर्माचे होऊन गेले. तथापि, वेदधर्माचा पाया मजबूत असल्या-कारणानें, ह्या सनातन धर्मापुढें त्याचा टिकाव बिलकुल लागला नाहीं. शिवाय बौद्ध धर्म वेदधर्मापासूनच उद्भ-वला असल्यामुळें, त्याचीं मूलतत्वें बहुतेक हिंदुधर्मासा-रखींच होतीं. त्यायोगानें हिंदु धर्म किंवा हिंदु संस्था भ्रष्ट झाल्या नाहींत.

मुसलमानांचा प-गडा, व हिंदुसाम्राज्या-ची पुनश्चप्रतिष्ठापना.

पुढें कांहीं वर्षें, इस्लामशाहीनें अगदीं गर्दी करून सोडली. परंतु पुनश्च, हिंदूंनीं आ-पलें सार्वभौमत्व स्थापनें केलें. आणि एकंदर राज्याचीं सर्व सूत्रें ब्राह्मणां-कडेसच आल्यामुळें सनातन वेदधर्म सांवरला, हिंदुराष्ट्र उदयास आलें, व आमचें हिंदुत्व कायम राहिलें.

---

१ "Oldenburg had proved, ont of the Buddist scriptures, that Buddhism was a true product of Brahman doctrine and descipline."

(Dr. Hunter's Indian Empire P. 161 s. Edn.)

जेकबीचें देखील असेंच मत आहे.

२ "And the power of the state fell into the hands of a dynasty of Brahman ministers under whom the civil administration became organised, and the military system was raised to much pomp and splendour. The robes of Empire now hung not ungracefully on the limbs of a Hindu."

(Rufers of India series. Madhow Raw Sindia. P. 15)

याप्रमाणें, हिंदु साम्राज्याची हकीकत थेट एकोणीसाव्या शतकापर्यंत आपणास कळून आली. आतां हें हिंदूंचें प्रभुत्व संकुचित होतें किंवा विस्तृत होतें, ह्मणजे तें फक्त हिंदुस्थानावरच असे, अथवा अन्य प्रदेशीं आणि द्वीपांतरीं देखील तें होतें, याविषयीं कांहीं प्रमाण सांपडलें तर, तत्संबंधीं यथावकाश विचार करूं.

पश्चिम, दक्षिण, आणि प्राची दिशेकडील प्रांत, व हिंदुसाम्राज्याचा विस्तार.

अगदीं नूतन शोधांवरून असें कळून येतें कीं, आह्मा हिंदूंचें प्राचीन साम्राज्य केवळ भरतखंडांत, किंवा त्याच्याजवळ आसपासच्या प्रदेशांत, अथवा द्वीपांतच होतें असें नाहीं. तर त्यांच्या वसाहती आशियाखंडांत ठिकठिकाणीं, आणि फार दूर दूर प्रदेशांत, व यूरोप आणि आफ्रिकाखंडांत, व द्वीपांतरीं असून, त्यांवर हिंदूंच्या स्वामित्वाचा झेंडा अप्रतिहत फडकत असे.

---

१ "The spread of Indian settlements in the far east can now be traced by the recent discoveries of scholars, in the Indian Archipelago and even as far as the Phillippines, Sumatra, Java, Borneo, Cambodia, as well as Siam, were colonised by Brahmin warriors from India, long prior to the great Buddhistic movement which in later times sent missionaries through all these regions, and diffused an Indian faith throughout the whole of the further

(पुढें चालू.)

त्यांतील भाषा, व धर्मसंस्था.

यूरोपखंडांत, रूसच्या राज्यांत बाकू येथें पुराणकाळीं हिंदूंची वसाहत असून, तेथें प्राचीन शिवालय असल्याचें कळून येतें. आशियांतील रूसचें राज्य, रक्त समुद्र, इराणचें आखात, झांझिबार, आणि अफ्रिकाखंड, येथेंही हिंदूंच्या प्राचीन वसाहती होत्या, व त्यांजबरोबर ते व्यापार करीत असत. तसेंच, अगदीं पूर्व बाजूला, ह्मणजे हिंदीमहासागरांतील द्वीपसमूहांपैकीं सुमात्रा, जाव्हा, बोर्नियो, वगैरे बेटें, सायाम, कंबोज, कोचीनचीन, इत्यादि प्रांत, आणि अतिप्राच्यतर द्वीपसमुदाय, (ज्याला

[मागील पृष्ठावरून पुढें चालूं.]

east, where it survives to this day. The Indian nobles who led their followers to the conquest and settlement of remote lands, apparently first subdued Samatra and Java, and ultimately Cambodia, with the southern parts of Cochin-china where the French in our time are endeavouring to create another India. From the inscriptions found in Cambodia and Champa it is ascertained that Sanskrit was the official language in these territories; and that it was also the language of official poets. Shiva and Vishnu were worshipped, and the Mahabharata and other sacred writings piously recited as in the mother-country. The ruins of temples in the Indian style of architecture are still extent, and excite the admiration of the traveller."

[पुढें चालूं.]

हल्लीं फिलिपाईन बेटें ह्मणतात तो), सर्व जिंकून, एकंदर प्रांत हिंदूनीं आपल्या साम्राज्यास जोडले होते. त्या ठिकाणीं त्यांचा अम्मल जारीनें चालू होता, व त्या प्रांतांतील राजदरबारची भाषा संस्कृत असे. एकंदर ग्रंथसंपत्ति, व काव्यरचना, हीं देखील त्याच पवित्र भाषेंत होतीं, आणि वेद, रामायण, महाभारत, व इतर पवित्र पुराणें, यांचेंही पठण आणि अध्ययन मोठ्या जारीनें सुरू असे. तसेंच त्या सर्वांचा व्याख्यान विधि, मुळच्या दयितजन्मभूमिकेंत, ह्मणजे भरतखंडांत, चा-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

" The historical Indies were three in number— Hind, Sind, and Zang—the latter name surviving in Zanzibar, and the two former in Hindustan and Sind. The Indian colonies are traceable as far north as the Persian Gulf, and the shores of the Red Sea, and in the West and South along the African coast to Zanzibar. There is reason to believe that in Buddhist times, if not in preceding ages, there was considerable intercourse between the South-east coast of Africa and Western India. Sir George Birdwood found in the woods on the Ghauts, which are the surviving remnants of the sacred grove, of which the Karli caves are the centre, trees and shrubs of a kind unknown in other parts of India but which are similar to trees and shrubs still to be found on the Zanzibar Coast of Africa.

(The Bombay Gazette 3rd October 1892.)

लत असल्या प्रमाणेंच होई. ठिकठिकाणीं शिव आणि विष्णु हीं दैवतेंच पूजनीय असून, त्यांचीं अप्रतीम व सुरेख मंदिरें देखील त्या वसाहतींत बांधलेलीं होतीं. परंतु हल्लीं तीं सर्व उध्वस्त झालेलीं दिसतात. तथापि, त्यांची भारतीय रचना आणि कलासौंदर्य, हीं आज मितीस देखील दृष्टिगोचर असल्यामुळें, तीं आपल्या वैभवानें प्रेक्षकांस अगदीं चकित करून सोडतात.

---

१ "It has long been known that there are more or less distinct traces of Indian immigrations, and of Indian influence, in the islands of the Indian Archipalego, and even in the distant Phillippines. But working on materials collected by the enlightened energy of the French Government, Kern, Barth, the lamented Bergaigue, and Senort have gone far to call out of darkness the whole of that forgotten past. 'It now appears' said Dr. Buhler 'that this portion of the Far East did not receive its civilization like China and Japan, through the barefooted friars of the Buddhist persuasion, but after being conquered with the sword by Brahminical warriors of Eastern, and possibly also of western India. These warriors carried with them their civilization and their religions, mindful of Manu's advice to settle in newly acquired kingdoms learned Brahmans and artizans skilled in various handicrafts. The Sáma and the Rigvedas were sung, the Mahabharata and the Ramayana recited, Siva and Vishnu were worshipped in the Far East as in Aryavarta itself! The ruins of their temples still

नवीन प्रांत जिंकून, ज्या ज्या ठिकाणीं ह्मणून हिंदूंनीं आपलीं ठाणीं बसविलीं, त्या त्या ठिकाणीं त्यांनीं सुधारणा केली, आपला धर्म स्थापिला, पराजितांस विद्यादान दिलें, त्यांस शास्त्र शिकविलें, सर्व कला उदयास आणिल्या, आणि आपल्या कडकडीत आचरणानें नीतितत्वाचें सोज्वळ प्रतिबिंब त्यांच्या हृत्पट्टिकेवर उठविलें. केवळ तरवारीच्या जोरावर ते उन्मत्त झाले नव्हते. इतकेंच नाहीं तर, त्यांनीं आपल्या शौर्याच्या मानानें, व पराक्रम सूर्याच्या तेजाच्या प्रमाणानें, सत्ववृत्तीचें पूर्ण अवलंबन करून, अनेक देश काबीज करण्याचें काम केलें, आणि त्याबरोबरच सुधारणेचें व शांततेचें बीज सर्वत्र पेरलें. मुसलमान लोकांप्रमाणें त्यांची केवळ समशेर बहादुरीवरच नजर नव्हती. तर, आमच्या सांप्रतच्या आंग्ल प्रभूंप्रमाणें, ते भारतीय आर्य (ह्मणजे हिंदू), हे विजय व विद्या, शौर्य व शांतता, पराक्रम व प्राविण्य, स्वातंत्र्य व संतोष आणि राजा व प्रजा यांची नैसर्गिकच, सांगड आहे असें समजून, ते सर्वांस समदृष्टीनें पहात, व ते सर्व गुण विशेषतः चांगल्या कार्यासाठींच एकमेकांवर

(मागीलपृष्ठावरून पुढें चालू.)

speak of an Indian origin and even now strike the beholder with admiration."

(Times of India, 1st October 1892.)

अवलंबून आहेत, असें ते पूर्णपणें समजून असत. यामुळें त्यांच्या साम्राज्याची अफाट वृद्धि झाली, आणि किंबहुना ती प्राचीन रोमक राज्य, आणि अर्वाचीन आंग्ल राज्य, ह्यांच्या विस्ताराच्या बरोबर होती असें दिवसानुदिवस नूतन शोधाअन्वयें कळून येत चाललें आहे.

ह्यावरून इतकें कोणाच्यांाही लक्षांत सहज येईल कीं,

हिंदुस्वातंत्र्य व हिंदु साम्राज्य.

आमचे हिंदु राष्ट्र आज बारा हजार वर्षांचें अति पुराण व जुनाट असून, तें आज मितीसही आपलें हिंदुत्व मोठ्या बाणेदारीनें राखून, कालाच्या अनंत धडामोडींत देखील आपलें डोकें वरच्च करून राहिलें आहे. या भरतखंडांत भिन्न भिन्न कलपरंपरा उदयास येऊन लयास देखील गेल्या. अनेक राज्यक्रांत्याही वारंवार झाल्या. नानाविध धर्मपंथ भिन्न भिन्न काळीं उद्भवले. नानाप्रकारचे राजे सिंहासनारूढ झाले. त्यांत अविंधांनीं तर

१ "Perhaps no spot exists on this earth so calculated to stir the hearts of stay-at-home Americans as India—a people older than the pyramids, the wonderland of myth and fable—an art perfected before the dawn of history, and preserved intact by a millennial sleep—a philosophy dim with age and time-scarred, which like the eternal hills has bidden defiance to the efforts of both sectarian bigots and the science-imbued Oxford graduate."

हिंदुधर्म केवळ रसातलासच पोहोंचविण्याचें मनांत आणिलें. परंतु ईशकृपेनें त्यांचे दुष्ट व क्रूर हेतु जेथल्या तेथेंच थिजले जाऊन, अखेर हिंदूंच्या भगव्या झेंड्यासच भर समशेरशाहींत देखील चांगलीं जयश्री प्राप्त होऊन; तो सुमारें दीडशें वर्षेंपर्यंत या आमच्या दयित आर्यभूमीवर एकसारखा फडकत राहिला. आणि तितक्या मुदतींत हिंदूंनीं आपल्या यशोदुंदुभीचें अति तीक्ष्ण ताडण हिमालयापासून तों तहत् सिंहलद्वीपापर्यंत करून, द्वीपांतरीं, व जिकडे तिकडे, " ब्राह्मण " आणि " मराठे " यांचें नांव " भयप्रद " करून सोडिलें. इतकेंच नाहीं तर, अखिल हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रेंही कांहीं वर्षें आपल्या हातांत ठेवून, त्यांतील सर्व राजे रजवाड्यांवर, मांडलीक प्रभूंवर, आणि खुद्द दिल्लीच्या पादशावर देखील त्यांनीं आपली उत्तम छाप बसविली व सर्वांस करभार द्यावयास लाविलें. त्यामुळें, " हिंदुस्था-

१ "Bâlaji Baji Row was now sovereign in reality, though he continued to reign under the old name of Peshwa. During the reign of Balaji Baji Row, the Maratha power attained its greatest limits and received its most crushing blow. "* * *

"The Muhammadan power in the Dakhan was thus reduced to the narrowest limits, and over the

[पुढें चालू.]

तंत्र्य " आणि " हिंदुसाम्राज्य " हीं आज मितीस-ही सर्वांच्या हृत्पट्टिकेवर अगदीं मूर्तिमंत उभीं आहेत.

हिंदूंचें एकछत्री राज्य असतांना, आम्हास सर्व प्रकारें सौख्य होतें. देशांत समृद्धि होती, पीकपाणी उत्तम येत असे, व सर्व लोक स्वातंत्र्याचा यथेच्छ उपभोग घेत. चोहोंकडे शांतता असल्यामुळें देशांत सर्वत्र चांगली अबादानी होती, व लोकही श्रीमान् आणि संपन्न असत. अशा प्रकारची स्पृहणीय स्थिति असल्या-कारणानें, विद्येचें अनुपम सौन्दर्य, रमणीय विलास, आणि अद्भुत प्रभाव, हीं अखिल भरतखंडांत ठायीं ठायीं दृष्टीगोचर होत होतीं.

[मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

whole of the imperial territory chouth had been promised by Muhammad Shah. "

(History of India, by David Sinclair.)

P. P. 101-102.

" It was the Peshwa (Balaji Vishwanath) that entered into a treaty with the Emperor, whereby the latter is supposed to have paid tribute to the Marathas in order to preserve his territories around Dehli from being plundered. " (Do. Do. P. 98.)

१ " When under the native Ràjás, India seems to have excelled in wealth, magnificence, and literature. " (India and the Hindus by Ward. P. 72.)

परंतु इस्लामशाहीच्या टोळधाडींत, तें सर्व कांहीं लयास जाऊन, **हिंदुस्थानांत** चोंहोकडे हाहाःकार[१] झाला. विद्येचा ऱ्हास होऊन लोकांस दौर्बल्य येत चाललें. आणि धर्मभ्रष्टतेमुळें सर्वत्र संक्षोभ व अप्रीति उत्पन्न झाली. जिकडे तिकडे जुलुम मातला, व त्याचें फळही तावडतोब मिळालें.

अशा स्थितींत, **हिंदूंनीं** आपल्या पराक्रमानें व सामर्थ्यानें अखिल **भरतखंडाचें** साम्राज्य आणखी एकदां मिळविलें, आणि त्यामुळें आमची **हिंदुपद्पादशाही** पुनश्च स्वस्थानापन्न[२] झाली. व ही गोष्ट कोणाही इतिहासज्ञाला कबूल करणें भाग आहे.

---

१ "Under the Mahomedan conquerors, the land was cursed with oppression and cruelty, the only road to preferment being conversion to Islamism."

(Ward's India. P. P. 72/73)

२ "The celebrity of the Marattas was reserved for recent times, when they were destined to act a greater part than all other Hindu nations, and to make a nearer approach to universal sovereignty than any of those to whom modern writers have ascribed the enjoyment of the empire of India."

(Elphinstone's India P. 433. Vol. I)

"The British won India, not from the Mughals, but from the Hindus."

(Dr. Hunter's India Empire. 2nd Edn. P. 316.)

परंतु हिंदूंचें हें पूर्ववैभव हल्लीं केवळ नामशेषच असून, तें गत गोष्टीचा केवळ कथाभाग मात्र होऊन राहिलें आहे. त्यांचें तें स्वातंत्र्य व तें शौर्य, ती कार्यक्षमता व ती आत्मपरायणता, तो परार्थ व तो स्वात्मविनियोग, हीं बहुतेक संपुष्टांत आल्यामुळें अगदींच लयास जाऊं पाहत आहेत. आणि कालचक्राच्या प्रचंड फेऱ्यांत सांपडल्या कारणानें आम्ही केवळ परतंत्र व हतवीर्य झालों आहों ! ! ! तथापि, दुःखांत सुख येवढेंच कीं, अशा प्रकारच्या विकल दशेंत, आम्ही ज्या परद्वीपीय प्रभूंच्या अमलाखालीं आहोंत, ते पुष्कळ अंशीं दयाळू असून त्यांच्या समजुतीप्रमाणें योग्य ते राजकीय हक्क आह्मास देण्यास ते मनापासून झटतात.

---

१ अखिल भरतखंडांचीं राज्यसूत्रें मराठ्यांपासूनच इंग्रजांस प्राप्त झालीं, असें ग्रांट्डफनें देखील आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासांत लिहिलें आहे. ते असें लिहितात कीं:–

* "The object of this work is to endeavour to afford some information respecting the condition of the Marathas under the Mahomedan dynasties, and to trace more clearly than has yet been done, the rise, progress, decline, and fall of our predecessors in Conquest in India, whose power, it will be perceived, was gradually gaining strength before it found a head in the far-famed adventurer, Sivaji Bhonslay." (Grant Duff's History of the Marathas 3rd Edn. P.19)

भाग १२.

आर्यभाषा.

संस्कृत भाषा व तिचें श्रेष्ठत्व.

ह्या भूमंडलावर जितक्या ह्मणून मानवी भाषा आपणास माहीत आहेत, त्या सर्वात संस्कृत ही आदिभाषा असून, गुणोत्कर्ष व श्रेष्ठता यासंबंधानें तिला पहिल्या पंक्तीलाच बसविलें पाहिजे. तिची रचना विलक्षण आणि अलौकिक आहे, असें कोणालाही कबूल करणें भाग आहे. इतकेंच नाहीं तर, उदात्तता, प्रसाद, पदलालित्य, इत्यादि गुणांत तिची बरोबरी कोणतीही भाषा करूं शकणार नाहीं. तिच्यांत गांभीर्य असून माधुर्य आहे, अर्थव्यंजकता असून प्रौढता आहे, व मार्दव असून चारुता आहे. इतर भाषांशीं तिची तुलना करून पाहतां पूर्णत्व आणि अर्थगौरव, यासंबंधानें ती ग्रीक भाषेपेक्षांही विशेष श्रेष्ठतर पदवीस पोहोंचली आहे. इतकेंच नाहीं तर, अर्थबाहुल्याविषयीं विचार करतांना, लाटिन् भाषेपेक्षां देखील तिचें महत्व जास्त

ठरतें, व एकंदर सर्व भाषांत **संस्कृत भाषा** ही विशेष सुसंस्कृत आहे, हें कबूल करणें भाग पडतें. आणि ह्मणूनच आजकाल ती सुधारणेच्या अत्युच्च शिखरास जाऊन पोहोंचली आहे, असें कोणाच्यानेंही नाहीं ह्मणवणार नाहीं.

त्याविषयीं पाश्चात्य भाषाकोविदांचे अभिप्राय.

याविषयीं **पाश्चात्य भाषाकोविदांचें** काय अभिप्राय आहेत, व तत्संबंधीं त्यांचें कशा प्रकारचें मत आहे, याबद्दल या ठिकाणीं थोडाबहुत उल्लेख केला तर बिलकुल अप्रासंगिक होणार नाहीं. कारण, ज्या गोष्टीचें समर्थन आपण करितों आहों, त्याचें पुष्टीकरण तिऱ्हाइत अशा विद्वान गृहस्थांकडूनच झालें तर त्यास जास्त बळकटी येऊन, आपल्या भोंवतीं आपणच दिवा ओंवाळून घेतल्याचा दोष व प्रमाद टळतो.

प्रसिद्ध **सर वुइल्यम् जोन्स** हे संस्कृत भाषेविषयीं असें लिहितात कीं "तिची रचना विलक्षण असून **ग्रीक** भाषेपेक्षां देखील ती जास्त पूर्णदशेस आली आहे; व **लाटिन्** भाषेपेक्षांही तिच्यांत शब्दप्रकाशन आणि ओजस् हे गुण अधिक असून, त्या सर्वांत ती अत्युत्तम व उत्कृष्ट आहे."

१ "It is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either."

Sir William Jones (Asiatic Researches, Vol. 1 P. 422)

खरोखर समासप्राचुर्यानें संस्कृत कवनास मोठें साहाय्य होऊन, कठिण किंवा तीव्र शब्दांच्या योगानें गद्यास जें कटुत्व यावयाचें, तें संधि व समास, यांचा उपयोग केल्यानें नाहींसें होतें, व त्यांस माधुर्य येतें. काव्यादर्शांत, "ओजः समास भूयस्त्वमेतद् गद्यस्यं जीवितम्," ह्मणून जें ह्मटलें आहे, तें अगदीं यथार्थ आहे.

या भूगोलावरील जेवढ्या ह्मणून भाषांची माहिती आपणास आजमितीस मिळाली आहे, तेवढ्या सर्वांविषयीं शोध करतां, असें खात्रीपूर्वक कळून येतें कीं, संस्कृत आर्यविद्या ही सर्वांत अति पुराण आहे. प्रसिद्ध जर्मन् प्रोफेसर

संस्कृत आर्यविद्येचें पौराणत्व.

---

१ "Among many marks of high polish, (of Sanskrit) is one which must have particularly promoted the melody of its versification. This consists in what Mr. Colebrooke calls its euphonical orthography by which letters are changed not only so as to avoid harsh combinations in particular words but so as to preserve similar harmony throughout the whole length of each of their almost interminable compounds, and even to contribute to the music of whole periods, which are generally subjected to those modifications, for the sake of euphony, which in other languages are confined to single words."

(Elhphinstone's India, Vol.-1, P. 282/283)

वेबेर असें ह्मणतात कीं, " ज्यांची ह्मणून लेखी माहिती आपणास उपलब्ध आहे, त्या सर्वांत ही जुनाट आहे, व ती यथान्यायच आहे."

संस्कृत भाषा, संस्कृत विद्या, आणि ज्यांपासून ती उद्भवली ते आर्य लोक, यांविषयीं कांहीं कांहीं पाश्चात्य फारच गौरवानें व अभिमानपूर्वक लिहितात. ज्यांचे आदिविचार वेदरूप दर्पणांत दृष्टीस पडतात, ज्यांनीं तत्वविवेचनांत आपलें सर्व आयुष्य खर्च केलें, जे धर्माच्या

---

१ " The literature of India passes generally for the most ancient literatures of which we possess written records, and justly so. " (History of Indian Literature P. 2 by Pro. A. Weber.)

२ " The Aryans of India, the framers of the most wonderful language the Sanskrit, the fellow—workers in the construction of our fundamental concepts, the fathers of the most natural of natural religions, the makers of the most transparent of mythologies, the inventors of the most subtle philosophy, and the givers of the most elaborate laws." (What can India teach us. P. 15 By Max Muller.)

" And a study of Sanskrit literature has its own purpose ; but what I feel convinced of, and hope to convince you of, is that Sanskrit literature, if studied only in the right spirit, is full of human interests, full of lessons which even Greek could never teach us, a subject worthy to occupy the leisure, and more than the leisure, of every Indian Civil Servant;"

नैसर्गिक स्थितीचे केवळ भाजनच होत, ज्यांनीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें मानवी धर्मशास्त्र रचलें, आणि ज्यांनीं आपली कल्पनाशक्ति पौराणिक-कथानकें रचण्यांत खर्च केली, त्यांच्या अचाट मानसिक वैभवाचें आणि त्यांनीं बनविलेल्या **संस्कृत** भाषेचें **परद्वीपीयांस** कौतुक वाटावें, यांत नवल तें काय?

संस्कृत विद्येचें श्रेय.

मानवी सुखाच्या संबंधानें विचार केला तर **संस्कृत** विद्येचा अभ्यास फारच श्रेयस्कर आहे. **ग्रीक** व **लाटिन** या भाषा जरी ज्ञानदीपांनीं परिप्लुत आहेत तरी, कांहीं कांहीं महत्वाच्या विषयांची त्यांत खचित उणीवच असून, ती **संस्कृतां**तील ज्ञानभांडाराशिवाय बिलकुल पुरी होणारी नाहीं. या मौल्यवान् **गीर्वाण** भाषेंत प्रत्येक शास्त्राचें, आणि हरएक विषयाचें, शोधकबुद्धीनें व विचारपूर्वक विवेचन केलेलें असल्यामुळें, पारमार्थिक व ऐहिक साधनांच्या संबंधानें ती एक विशाल तरणी व बुद्धिदर्पणच होऊन राहिली आहे. बुद्धिमत्ता, वीरश्री, नैसर्गिक संपत्ति, आणि लावण्य, यासर्वांचें माहेरघर कोणतें आहे अशाविषयीं सूक्ष्म विचार केला तर, या पृथिवीच्या पाठीवर **भरतखंडा**शिवाय दुसरा कोणताही देश, इतक्या पुरातन

१ "There will be abundance of useful and most

पुढें चालू.

काळीं, अशा भरभराटीस पोहोंचल्याचें दिसत नाहीं. आत्मविवेचन व तत्संबंधीं मानसिक उन्नति यांत तर, ह्या देशाचा हातखंडाच असून, ग्रीक व रोमनसारख्या विकास पावलेल्या बुद्धिमान् राष्ट्रांनीं देखील त्यापुढें हातच टेंकले. जीव आणि शिव यांचें ऐक्य, त्यापासून होणारें पूर्ण समाधान, तत्संबंधीं आकलनशक्ति, शांतिसुख, व

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

interesting work for him to do, work such as he would look for in vain, whether in Italy or in Greece, or even among the pyramids of Egypt or the palaces of Babylon."

"If I were to look over the whole world to find out the country most richly endowed with all the wealth, power, and beauty that nature can bestow—in some parts a very paradise on earth— I should point to India."

१ "If I were asked under what sky the human mind has most fully developed some of its choicest gifts, has most deeply pondered on the greatest problems of life, and has found solutions of some of them which well observe the attention of those who have studied Plato and Kant—I should point to India. And if I were to ask myself from what literature we, here in Europe, we who have been nurtured almost exclusively on the thoughts of Greeks and Romans, and ot one Semitic race, the Jewish, may draw that corrective which is most wanted in order to make

पुढें चालू.

अपरोक्षानुभूतीचें खरें ज्ञान, याविषयीं आमच्या आर्य लोकांचा इतर सर्व राष्ट्रांनीं कित्ता गिरवून त्यांत त्यांचें गुरुत्व घेण्याविषयीं निरभिमानानें तत्पर व्हावें. आणि आमच्या पुराण व पुण्य पूर्वजांनीं आमच्या करितां सांठवून ठेविलेलें ज्ञानभांडार केवळ संस्कृत भाषेंतच असल्यामुळें, त्या भाषेचें परिज्ञान सर्वांनीं अवश्य करून घ्यावें. इतकेंच

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

our inner life more perfect, more comprehensive, more universal, in fact more truly human, a life, not for this life only, but a transfigured and eternal life— again I should point to India."

(What can India teach us. P. P. 5/6.)

१ "If you care for geology, there is work for you from the Himalayas to Ceylon."

"If you are fond of botany, there is a flora rich enough for many Hookers."

"If you are a Zoologist, think of Haeckel, who is just now rushing through Indian forests and dredging in Indian Seas, and to whom his stay in India is like the realisation of the brightest dream of his life."

"If you are interested in Ethnology why India is like a living ethnological museum." * * *

"If you are fond of Archaeology, read only 'General Cunninghams' Annual Reports of the Archaeological Survey of India, and you will be impatient for the time when you can take your spade

पुढें चालू.

नाहीं तर, त्या भाषेची यथामति व यथाशक्ति सेवा, पवित्र बुद्धीनें, प्रत्येक इसमानें, व त्यांतही विशेषतः प्रत्येक आर्यपुत्रानें झटून केली, तरच या आपल्या उदार आर्यावर्त्त मातेच्या ऋणांतून. तो मुक्त झाल्यासारखें होईल.

आतां, ही गोष्ट खरी आहे कीं 'भिन्न रुचिर्हि लोकः' या प्रसिद्ध कवीच्या उक्तीप्रमाणें, प्रत्येक प्राणिमात्राला निरनिराळ्या विषयाची अभिरुचि असणारच. तेव्हां ही अनेक विषयजिज्ञासा संस्कृतभाषेनेंच ह्या भरतखंडांत ती कशी पुरी होणार, असा प्रश्न साहजीकच उत्पन्न होतो. पण अनुभवानें आपल्याला आतां खात्रीपूर्वक असें

त्यांतील नाना तऱ्हेचे विषय.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

and bring to light the ancient Viharas or Colleges built by the Buddhist monarchs of India. If ever you amused yourselves with collecting coins, why the soil of India teems with coins, Persian, Corian, Thracian, Parthian, Greek, Macedonion, Scythian, Roman, and Mahomedan." * * *

"The study of mythology has assumed an entirely new character, chiefly owing to the light that has been thrown on it by the ancient Vedic Mythology of India. * * *

"Even the study of fables owes its new life to India, from whence the various migrations of fables have been traced at various times and through various

पुढें चालू.

समजतें कीं, कोणत्याही विषयांचें ज्ञानकुतूहल परिपूर्ण होण्याला, इकडे कोणतीच उणीव नाहीं. ज्याला आत्मज्ञानाचा शोक असेल त्याला संस्कृतांत तर अक्षय्य भांडारच आहे, असें ह्मटलें तरी चालेल. कारण, वेदांतविषयावर या भाषेंत असंख्य ग्रंथ असून असा भरणा दुसऱ्या कोणत्याही भाषेंत नाहीं. ज्ञानवृक्षाच्या तत्वविचार शाखेंत तर, आम-

वेदांतविषय.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

channels from East to West. Buddhism is now known to have been the principal source of our legends and parables." * * *

"The fable of the donkey in the lion's skin which occurs in Plato's Cratylus. Was that borrowed from the East? Or take the fable of the weasel changed by Aphrodite into a woman, who when she saw a mouse, could not refrain from making a spring at it. This, too, is very like a Sanskrit fable, but how then could it have been brought into Greece early enough to appear in one of the Comedies of Strattis, about 400 B. C."

"We may go back even further into antiquity, and still find strange coincidences between the legends of India and the legends of the West, without as yet being able to say how they travelled, whether from East to West, or from West to East. That at the time of Solomon, there was a channel of communication open between India and Syria, and

पुढें चालू.

च्या पूर्वजांचे अतिच परिश्रम आहेत. इतकेंच नाहीं तर ते त्यांचे श्रम सार्थकीं लागून त्यांची चीजही झाली आहे, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

धर्म व त्याची मूळ उत्पत्ति, आणि संस्कृतांतील धर्मविषयक ग्रंथ.

धर्माची मूळ उत्पत्ति कशी झाली, तो शनैः शनैः परंपरेनें कसा विकास पावत गेला, आणि शेंवट त्याची वाढ उपनिषदांत कशा विस्मयकारक रीतीनें पूर्णोदयास आली, याबद्दल मीमांसा करण्याविषयीं ज्याच्या मनानें धांव घेतली असेल, त्याला वेद हे केवळ दर्पणच आहेत असें ह्मटलें तरी चालेल. पृथिवी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश,

---

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

Palestine is established beyond doubt, I believe, by certain Sanskrit words which occur in the Bible as names of articles of export from Ophir, articles such as ivory, apes, peacocks, and sandalwood, which taken together, could not have been exported from any country but India."

१ * "Take religion, and where can you study its true origin, its natural growth, and its inevitable decay better than in India, the home of Brahmanism, the brith-place of Buddhism, and the refuge of Zoroastrianism, even now the mother of new superstitions—and why not, in the future, the regenerate child of the purest faith, if only purified from the dust of nineteen centuries"?

या पंच तत्वांचा, व स्थावर जंगमात्मक नैसर्गिक बाह्य शक्तींचा, प्रथमतः आर्य लोकांच्या मनावर कसा संस्कार झाला, व त्यामुळें त्या तत्वांकडेसच त्यांनीं प्रथमारंभीं कसें ईशत्व दिलें; त्यानंतर कांहीं कालानें त्यांची विचार-शक्ति जास्त वाढल्यावर त्या पंचतत्वांचाही कोणी तरी आदिकर्त्ता असावा, असें क्रमाक्रमानें त्यांच्या मनांत कसें भासत गेलें; व पुढें, कालवशात् तें आदिकारण व ती चिच्छक्ति, नियमित स्थलांत किंवा वस्तूंतच नसून तिची आब्रह्मस्तंभपर्यंत व्याप्ती आहे, अशाविषयीं त्यांचें तर्कज्ञान कसें उदयाप्रत पावलें; आणि चराचर सर्व वस्तूंत तें निर्विकार परब्रह्म ओतप्रोत भरलेलें असून भासमान होणारें विलक्षण विराट् स्वरूप त्याचीच विभूति आहे, असें निश्चयात्मक त्यांच्या मनांत शेंवट कसें पूर्णपणें बिंबलें; अशाविषयीं साद्यंत हकीकतीचें वेद हे अमूल्य व गुप्त भांडारच आहेत, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

---

१ "* And in that study of the history of the human mind, in that study of ourselves, of our true selves, India occupies a place second to no other country. Whatever sphere of the human mind you may select for your special study, whether it be language, or religion, or mythology, or philosophy, whether it be laws or customs, primitive art or primitive science, everywhere, you have to go to In-

पुढें चालू.

ज्याला व्यवहार शास्त्राची गोडी असेल त्याला मनु-धर्म शास्त्रासारखे अनेक संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहेत. हे वाचले असतां हिंदु लोकांच्या पूर्वकालीन उन्नतावस्थेचें दिग्दर्शन होतें; त्यांची सामाजिक स्थिति आणि

व्यवहार-आचार-व नीतिशास्त्रविषयक संस्कृत ग्रंथ.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

dia, whether you like it or not, because some of the most valuable and most instructive materials in the history of man are treasured up in India, and in India only."

(What can India teach us? P. P. 8/10-13/15)

* * *

"—Older ancestors and benefactors, who thousands of years ago were toiling for us in the sweat of their face, and without whom we should never be what we are,—the ancestors of the whole Aryan race, the first framers of our words, the first poets of our thoughts, the first givers of our laws, the first prophets of our gods, and of Him who is God above all Gods."

(What can India teach us? P. 117)

"I wished to point out that there was another sphere of intellectual activity in which the Hindus excelled—the meditative and transcendent—and that here we might learn from them some lessons of life which we ourselves are but too apt to ignore or to despise."

(What can India teach us? P. 117/118)

ग्रामरचना याविषयीं बरीच कल्पना करतां येते; तसेंच **स्थानिक स्वराज्याचें** जणु प्रथमचें बीजारोपणच त्यांत असल्याविषयीं निश्चयात्मक रीतीनें भासतें; व त्यांचा सरल आचार, शुद्ध नीति, आणि उदार बुद्धि, यांचें आश्चर्य व कौतुक वाटतें.

भाषाशास्त्र, इतिहास, व कल्पित कथा, टंकसंग्रह, नृवंश विद्या, प्राणिविद्या, उद्भिद्विद्या, आणि भूगर्भशास्त्र, यांचें हिंदुस्थान हें माहेर घर.

भाषाशास्त्र, पुराण, इतिहांस, कल्पित कथा, आणि **आख्यायिका,** यांविषयीं ज्याला अभिरुची असेल त्याला **संस्कृत** भाषा तर ज्ञानोदधिच आहे. नानाप्रकारचीं मन्वंतरांतलीं **नाणीं,** फार पुराण अशीं **कोरींव लेणीं,** जुनाट **बौद्ध देवालयें, हेमाडपंती इमारती व तलाव,** अशीं इतस्ततः पडलेलीं, ठिकठिकाणीं मोडलेलीं, आणि चोंहोंकडे पसरलेलीं सांपडतात. हीं सर्व ज्या त्या विषयांतील शास्त्रवेत्त्याला फारच उपयोगीं आहेत.

नृवंशविद्या, प्राणिविद्या, उद्भिद्विद्या, आणि **भूगर्भशास्त्र,** याविषयांवर व्यासंग करावयाचा असून ज्याला खरी माहिती संपादन करावयाची आहे, त्याला तर **भरतखंड** हें माहेरघरच आहे यांत संशय नाहीं. कारण **संस्कृत** ग्रंथांत तद्विषयक वर्णन निदान थोडेंबहुत तरी सांपडतेंच.

---

१ आन्वीक्षिकीविद्या, किंवा पंचाध्यायीन्यायदर्शन, तसेंच शारीरकमीमांसा भाष्य पहा.

भाग १३.

वेद व वेदांगें.

वेदांचें पौराणत्व, व त्याविषयींचीं प्रमाणें.

संस्कृतविद्या, संस्कृतकाव्य, आणि गद्यपद्यात्मक अमूल्य व नानाविध शास्त्रकलाप, ह्या सर्वांत वेद हे निःसंशय शिरोभागीं असून, ते हिंदूंचे, किंबहुना अखिल जगाचे, अति पुराण विद्यालंकार होत. आमचे वेद अतिशय प्राचीन असल्याविषयीं १. नाक्षत्रिक प्रमाण, २ बाह्य प्रमाण, ३ भूगोल शास्त्रविषयक प्रमाण, आणि ४ आभ्यंतर प्रमाण, अशीं चार प्रामाण्यें आहेत.

१. नाक्षत्रिक प्रमाणांवरून वेदोत्पादन कालाला

---

१ "True, the circumstance that the oldest records begin the series of Nakshatra's with the sign Krittika, carries us back to a considerable earlier period even than these dates, derived from the so-called Vedic calender, viz to a period between 2780–1820 B. C. since the verual equinox coinceded with Indian (Krittik'a), in round numbers about the year 2300 B. C. (H. I. L. By Pro. Weber)."

पुढें चालू.

नाक्षत्रिकप्रमाण.

सुमारें चार पांच हजार वर्षें होऊन गेलीं असावीं, असें अनुमान होतें. तथापि, कांहीं पाश्चात्यांचा असा मिथ्यावाद आहे कीं, हें नाक्षत्रिकप्रमाण खात्रीपूर्वक नाहीं. व ते असेंही प्रतिपादन करतात कीं, हें खगोलज्ञान **आर्यांस** परकीयांकडून प्राप्त झालें आहे. परंतु ज्योतिःशास्त्रांचीं मूलतत्वें हिंदू लोकांस **बाबिलनपुरींतून** प्राप्त झालीं, म्हणून जें कांहीं पाश्चिमात्य पंडितांचें म्हणणें आहे, तें केवळ भ्रांतिमूलक आहे. इतकेंच नाहीं तर, ती क्लिष्ट कल्पना अगदीं निराधार असून, त्याविषयीं सत्यासत्यतेच्या कारणांचा अधिक विचारपूर्वक शोध केला, ह्मणजे ती निःसंशयें

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

तारीख ५ सप्टेंबर सन १८९३ रोजीं, लंडन येथें प्राच्यभाषाकाविदांची एक सभा भरली होती. तींत पंडित मोक्षमुलरनीं अशा अर्थाचें भाषण केलें कीं, भाषेच्या इतिहासावरून पाहतां, आर्यांच्या अतिप्राचीन अस्तित्वाचा काल, इसवी सनापूर्वीं दहा हजार वर्षेपर्यंत पोहोंचविण्यास हरकत नाहीं.

१. उलट, बाबिलोनियन आणि आसीरियन राज्यांतच हिंदुत्वाचें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें, असें एका प्रसिद्ध इतिहासकाराचें ह्मणणें आहे.

"That a system of Hinduism pervaded the whole of Babylonian and Assyrian empires, scripture furnishes abundant proofs, in the mention of the various types of the Sun God Bàlnàth, whose pillar

पुढें चालू.

खोटीही ठरते. कारण, एक तर **बाबिलन्** लोकांचें राशिचक्र सौरमानावर अवलंबून असे; व आमच्या **आर्य** लोकांचें चांद्रमानावर अवलंबून होतें. आणि दुसरें हें कीं, **बाबिलन्** लेखांत अति सूक्ष्म रीतीनें वारंवार तपास केला, किंवा पुनः पुनः डोळ्यांत तेल घालून दीर्घ दृष्टीनें पाहिलें तरी, **बाबिलन्** देशांत चान्द्रमान सुरू असल्याचें कोठेंही आढळून येत नाहीं. तिसरें कारण हें कीं, वेदांतील रोजच्या यज्ञयागादि क्रिया चंद्रगतीवरच विशेष रीतीनें अवलंबून असल्यामुळें, त्या उपग्रहाविषयीं जास्त शोध करणें त्याकाळीं आमच्या **आर्य** लोकांस अगदीं अगत्याचें होतें. व मास, पक्ष, तिथि, पौर्णिमा, आणि अमावास्या, ह्यांचें साहजिक रीतीनें ज्ञान होण्यास चंद्राशिवाय स्वल्प असें दुसरें साधनच नव्हतें. त्या काळीं, यज्ञयागादि क्रियेचा चंद्राशीं इतका निकट संबंध असे कीं, **ऋत्विज** (ह्मणजे ऋतुमानाप्रमाणें यज्ञ करणारा) असें साधारण नांवच हवन करणारास असे. एका ऋचेंत

हिंदूंचें चांद्रमान, व बाबिलन् सौरमान.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

around ' every mount ' and ' every grove ' and to whose other representative, the brazen calf (nandi), the 15th of each month (amavus) was especially sacred. " (Tod's Rajasthàn. Vol. I P. 519/520.)

असें म्हटलें आहे कीं, " ऋतूंसाठीं चंद्र निर्माण केला, " व " ऋतूंचें नियमन होण्यासाठींच चंद्र हा पुनः पुनः उगवतो. "

प्रात्यहिक पंचमहायज्ञ, सायंप्रातरग्निहोत्र, दर्शपूर्णमासयज्ञ, चातुर्मासयज्ञ, व अयनयज्ञ, असे नानाप्रकारचे यज्ञ योग्यकाळीं त्यांस करावे. लागत. मिळून एतावता, चंद्राशीं त्यांच्या धर्मव्यवहाराचा निकट संबंध असल्यामुळें, चंद्राचें परिवर्तन कसकसें होतें, व तो कोणतें नक्षत्र किती दिवस भोगतो, ह्याचें तत्व शोधकबुद्धीनें हुडकून काढण्याची त्यांस मोठीच अवश्यकता होती. व त्या वेळच्या सामाजिक स्थितीच्या नूतनावस्थेंत, यांपेक्षां जास्त सूक्ष्मावलोकन करून विशेष रीतीनें अन्वेक्षण करण्याला त्यांस दुसरें कांहींच साधन नव्हतें. यामुळें, चान्द्रमानावरून ज्या आमच्या हिंदु लोकांनीं आज सुमारें आठ हजार [१] वर्षांमागें ज्योतिःशास्त्राचीं मूलतत्वें कोणा-

---

१. ऋग्वेदांत चंद्रादि ग्रहगतींचा वारंवार उल्लेख येत असून, ह्या आमुच्या आदिवेदालाच आठ दहा हजार वर्षे होऊन गेलीं आहेत.

" Thus the Rigveda, the most ancient work that exists in any language known at persent, must have been composed between 6000 B. C. and 4000 B. C.

कांहीं यूरोपस्थ पंडित देखील आर्य ज्योतिःशास्त्राचें प्राचिनत्व कबूल करतात, आणि इ. स. पूर्वी तीन हजार वर्षांपलीकडील काळांतही हिंदूंची त्यांत पुष्कळच प्रगति होती, असें ते लिहितात.

पुढें चालू.

च्याही साहाय्याशिवाय केवळ स्वपराक्रमानेंच शोधून काढून या अमूल्य विद्येचें बीज पेरलें, त्यांचे आम्हीचसें काय, पण अखिल जगानें साश्चर्य व प्रेमपूर्वक आभार मानणें जरूर आहे.

चंद्राचें परिवर्तन.

अहर्निशीं अवलोकनानें त्या वेदकालीन हिंदू लोकांची अशी खात्री होऊन गेली होती कीं, चंद्राचें परिवर्तन होतांना त्याला आकाशांतील क्रांतिवृत्ताच्या सप्तविंशतिस्थानमालिकेंतून जावें लागतें. सबब त्या त्या स्थानांतील नक्षत्रांस किंवा तारासमूहास त्यांनीं पृथक् पृथक् नावें देऊन, आपला कार्यभाग करून घेतला होता.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

"Cassini, Bailly, and Playfair maintain that observations taken upwards of 3000 years before Christ, are still extant, and prove a considerable degree of progress already made at that period."
(Elphinstone's India P. 245 Vol. I)

१ "The Hindus had undoubtedly made some progress at an early period in the astronomy cultivated by them for the regulation of time. Their calender, both civil and religious, was governed chiefly, not exclusively, by the Moon and the Sun; and the motions of these luminaries were carefully observed by them, and with such success, that their

पुढें चालू.

आर्य ज्योतिर्विद्या व तत्संबंधीं ऋणखंडन.

आतां, जें ज्ञान नेहमींच्या साहजिक अवलोकनानें कोणत्याही साधारण बुद्धीच्या मनुष्यास होण्यासारखें आहे, तें ज्ञान संपादन करण्याकरितां आमचे असाधारण बुद्धीचे हिंदु लोक सिंधु नदीवरील विशाल आणि रमणीय प्रदेश सोडून **बाबिलन्**, किंवा **अरबस्थान**, अथवा **चीन**, या देशांत गेले, आणि त्या ठिकाणीं त्या परकी भाषा प्रथम शिकून, तेथील ज्योतिःशास्त्राचें ज्ञान उपलब्ध झाल्यावर तेथून ते **हिंदुस्थानांत** पुनः परत आले; व त्यानंतर त्या नक्षत्रांची व्यवस्था लावून वेद-ऋचा रचल्या; आणि पुढें यज्ञयागादि क्रिया होण्यास सुरुवात झाली; असें म्हणणें म्हणजे केवल बालिश, व अज्ञानमूलक असून, सर्व जगाचा इतिहासच खोटा ठरविण्यासारखें आहे. जर हिंदु लोकांनीं नक्कल घेतली होती, तर ती समग्र घेण्यास त्यांस कोणताही प्रत्यवाय नव्हता. शिवाय, ज्या अस्सलावरून त्यांनीं नक्कल घेतील तें अस्सल तरी, मूळ ठिकाणीं सांपडलें पाहिजे होतें.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

determination of the moon's synodical revolution which was what they were principally concerned with, is a much more correct one than the Greeks ever achieved (Colebrooke).

परंतु तसेंही बिलकुल नाहीं. बाबिलनमध्यें सौरमान असे, आणि आमचें तर चांद्रमान होतें. तेव्हां त्या देशांतून ह्या ज्योतिर्विद्येचें आम्ही ऋण संपादन केलें, ही कल्पनाच ठरत नाहीं. आतां, अरबस्थानापासून आम्हांस हें ऋण प्राप्त झालें असें म्हणावें तर, आरबांचे अठ्ठावीस मंझील, किंवा नक्षत्रें, अथवा तारासमूह होते. इतकेंच नाहीं तर, उलट आरबच[१] आमचे सर्वतोपरि ऋणीअसून, ज्योतिर्विद्या, औषधिविद्या, वगैरे नानाविध शास्त्रांत त्यांस आमचेंच गुरुत्व असल्याविषयीं त्यांस कबूल करणें भाग पडेल; व तें अनेक प्रमाणांवरूनही निःसंशय सिद्ध होतें. आतां, चिनी लोकांचे आम्ही कितपत ऋणी आहों, याचाच फक्त विचार करावयाचा राहीला. प्रथमतः एवढेंच ज्ञान संपादन करण्याकरतां आमचे लोक चीन देशांत गेले असल्याचें संभवत नाहीं. तशांतही ते गेले होते, म्हणून जरी क्षणभर कल्पना केली तरी, त्या गोष्टीला आधारभूत प्रमाण कोणतेंच मिळत नाहीं. कारण, जर हिंदुलोक तिकडे गेले असते तर, त्या

---

१ They had a division of the ecliptic into twenty seven and twenty eight parts, suggested evidently by the moons period in days, and seemingly their own ; it was certainly borrowed by the Arabians. ”

(Cole brooke.)

गोष्टीचा उल्लेख चिंनी ग्रंथांत कोठें तरी त्या लोकांनीं अवश्य केला असता. परंतु हिंदुस्थानाविषयीं यत्किंचित्ही दिग्दर्शन इतक्या पुरातन काळचें कोठेंही नसून, फक्त इसवी शकाच्या पूर्वी शेंदोनशें वर्षें मात्र या देशाचा उल्लेख केल्याचें त्यांच्या ग्रंथांतरीं आढळतें. शिवाय आमचीं नक्षत्रें सत्तावीस असून चिनी लोकांत तीं प्रथम फक्त चोवीसच होतीं. यावरून त्यांचेही आम्ही बिलकुल ऋणी नाहीं असें सिद्ध होतें.

---

१ "But here again there is no necessity whatever for admitting with Biot, Lassen and others, that the Hindus went to China to gain their simplest elementary notions of lunar chrononomy. First of all Chinese began with twenty four, and raised them to twenty-eight; the Hindus began with twenty-seven, and raised them to twenty-eight." * *

"Now if a scientific system is borrowed, it is borrowed complete. But in our case, I see really no possible channel through which Chinese astronomical knowledge could have been conducted to India so early as 1000 before our era. In Chinese literature India, is never mentioned before the middle of the second century before Christ; and if the Chinas in the later Sanskrit literature are meant for Chinese, which is doubtful, it is important to observe that name never occurs in Vedic literature,

पुढें चालू.

एकंदरींत साधकबाधक कारणांचा पूर्ण व निःपक्षपातानें विचार करून, पुढें आलेल्या सर्व कल्पनांचें यथामति खंडण करतां अशी खात्री होते कीं, आमच्या पूर्वजांनीं वेळांचे नियमन करण्यासाठीं फार पुराणकालीं ज्योतिःशास्त्राचा बराच अभ्यास केला होता. तसेंच, सूर्य आणि चंद्र यांच्या गतींचाही त्यांनीं लक्ष्यपूर्वक वेध घेतला होता. शिवाय, यज्ञयागादि क्रियांच्या संबंधानें चंद्राविषयीं त्यांनीं जास्त शोध केला असून, त्याच्या क्रांति-मंडलाचे प्रथमतः सत्तावीस,

---

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

When therefore the impossibility of so early a communication between China and India had at last been recognised, a new theory was formed, namely that the knowledge of Chinese astronomy was not imported straight from China to India, but was carried together with the Chinese system of division of the heavens into twenty-eight mansions, into Western Asia, at a period not much later than 1100 B. C. and was then adopted by some Western people, either Semitic or Iranian. In their hands it was supposed to have received a new form such as adapted it to a ruder and less scientific method of observation, the limiting stars of the mansions being converted into Zodiacal groups or constellations, and in some instances altered in Position, so as to be brought nearer to the general planetary path of

पुढें चालू.

व तदनंतर अठ्ठावीस विभाग कल्पून, त्या नक्षत्रसमूहास त्यानीं भिन्न भिन्न नांवें देखील दिलीं होतीं. आणि या ज्योतिःशास्त्रशोधांत ते ग्रीक लोकांपेक्षांही बरेच पुढें सरसावलेले होते. इतकेंच नाहीं, तर या कामांत त्यांची विचारसरणी यथार्थ व अश्रांत असून, त्यांची अन्वेक्षणपद्धतिही निर्दोष व तथ्य होती. व ही गोष्ट कांहीं पाश्चिमात्य पंडितही निरभिमानानें आणि प्रांजलबुद्धीनें कबूल करतात.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

the ecliptic. In this changed form having become a means of roughly determining and describing the places and movements of the planets, it was believed to have passed into the keeping of the Hindus, very probably along the first knowledge of the planets themselves, and entered upon an independent career of history in India. It still maintained itself in its old seat, having its traces later in the Bundabash; and made its way so far westward as finally to become known and adopted by the Arabs.' With due respect for the astronomical knowledge ot those who hold this view, all I can say is that this is a novel, and nothing but a novel, without any facts to support it." * * *

(What can India teach us ? P. P. 130/132.)

कांहीं **पाश्चात्य** पंडितांचें असें ह्मणणें आहे कीं, **बाबिलोनियांतील** आचारविचारांची झांक **वेदांत** दिसून येते. परंतु तसेंही मानण्यास कांहींच आधार कळून येत नाहीं. त्यांतील विचारसरणी केवळ स्वतंत्र[१] आहे. इतकेंच नाहीं तर, ती स्वाभावीक असून अन्यप्रभाव पोषित नाहीं, किंवा परप्रकाशानेंही बिलकुल सुसंस्कृत झालेली नाहीं. यामुळें, **आर्यांचें** सर्व ज्ञान-भांडार केवळ त्यांच्याच प्रभावाचें फल आहे, असें मानणें प्राप्त येतें.

आतां, **मणा**[२], आणि राशिचक्र, हीं आम्हीं **बाबिलोनियांतून** उचललीं, असा जो कित्येकांचा आक्षेप आहे, तो अगदीं निरर्थक असून, त्याबद्दलचें देखील समर्पक उत्तर **मोक्षमुलरनीं**[३] आपल्या सुंदर पुस्तकांत दिलें आहे.

---

१ "In India alone, and more particularly in Vedic India, we see a plant entirely grown on a native soil, and entirely nurtured by native air. For this reason, because the religion of the Vedic was so completely guarded from all strange infections, it is full of lessons which the student of religion could learn nowhere else."

(W. I. Teach ? P. 125.)

२. आनो भरव्यांजनं गामश्वमभ्यांजनं साका मणा हिरण्यया ।

(ऋग्वेद. ८. ७८. २.)

३. "This translation therefore is impossible, an although the passage is difficult, because Manâ doe

पुढें चालू.

ह्यावरून कांहीं पाश्चात्यांचा मिथ्यावाद आणि दुराग्रह, हा त्यांच्या कल्पनाकोटींत किती दृढतर खिळून राहिला असतो, हें सहजींच लक्षांत येतें; व त्याबरोबर असेंही अनुमान होतें कीं, जरी पाश्चात्य देशांतील कांहीं विद्वन्मणि सत्यासत्यतेचा पुष्कळ विचार करतात, आणि केवळ शोधकबुद्धीनें व निरभिमानानें प्रत्येक वादग्रस्त विषयाची संगति लावितात, (व हें त्यांस खरोखर अत्यंत भूषणही आहे,) तरी तिकडील कांहीं गाळीव रत्नें अगदींच दुराग्रही, सत्यान्वेषणपराङ्मुख, आणि केवळ विचारशून्य असतात. अमुक रीतीनें, अमुक प्रमाणांनीं, अमुक एक गोष्ट सिद्ध करावयाची, असें एकदां

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

not occur again in the Rig-Veda, I should think we might take Maná hiranyayá, for a dual, and translate, 'give us also two golden armlets.' To suppose that the Vedic poets should have borrowed this one word and this one measure from the Babylonions, would be against all the rules of historical criticism" * *

"But this is not the only loan that India has been supposed to have negotiated in Babylon." * * *

"No one acquainted with Vedic literature and with the ancient Vedic ceremonial would easily allow himself to be persuaded that the Hindus had borrowed that simple division of the sky from the Babylonions."

(What can India Teach us ?) P. 126/127.

कां त्यांच्या माथ्यांत वेड भरलें, ह्मणजे पुष्टिकरणाचीं कारणें, व प्रतिपादन करण्याचीं साधनें, कितीही बालिश, पोरकट, नीरस, आणि निराधार असोत, ते कांहीं तरी एखादी गप्प ठोकण्याला, किंवा हवें तसें सैरावैरा भकण्याला, अथवा पांचटपणानें भलताच बादरायणसंबंध लावण्याला, कधींही मागें सरत नाहींत. अशा प्रकारचें निराधार प्रतिपादन, शोधकबुद्धीच्या पाश्चिमात्य पंडितानीं करणें ह्मणजे, त्यासारखी खेददायक गोष्ट, दुसरी कोणतीच नाहीं. अशा दुराग्रही लोकांचा मिथ्यावाद केवळ निर्माल्यतुल्यच असल्यामुळें, त्यापासून आपल्या हृदयावर यत्किंचितही संस्कार होऊं देऊं नयेत; किंवा आपलें मन कोणत्याही प्रकारें दूषित विचारांत निमग्न राहूं नये; आणि एतदर्थच प्रत्येक मनुष्यानें चांगली खबरदारी ठेविली पाहिजे.

संस्कृतांविषयीं अविचारी पाश्चिमात्यांचें मत.

आतां, हा दुराग्रह व ही सत्यपराङ्मुखता, प्रसंगविशेषीं किती उच्च कोटीप्रत जाते, हें या ठिकाणीं मासल्याकरतां दाखविणें जरूर आहे. युरोपांतील चांगल्या पुस्तकालयाच्या एका कपाटांतीलही पुस्तकांच्या पासंगास, हिंदुस्थानांतील संकृत काव्यकलाप आणि शास्त्रसमूह, अथवा आरबी विद्याभांडार, लागणार नाहीं. किंवा युरोपियन राष्ट्रांच्या एकंदर

काव्याशीं **संस्कृत** व **आरबी** भाषांची तुलना करण्यास त्या बिलकुल पात्र नाहींत. अथवा **साक्सन** व **नार्मन्** पूर्वजांच्या भाषेपेक्षां **संस्कृत** विद्येची बिलकुल अधिक किंमत नाहीं. असा महासिद्धांत **मेकालेसारख्या** आंग्लभौम पंडितांनीं एकदम. अविचारानें ठोकून देऊन आपला मूर्खपणा, समवृत्तिशून्यता, आणि अज्ञान मात्र, जगास दाखवावें, यासारखें दुसरें नवल तें काय ? ज्यांस **संस्कृत** किंवा **आरबी** भाषेचा यत्किंचित गंधही नाहीं, त्यांनीं तरी निदान असल्या गर्वोक्तीची वृथा बडबड करूं नये. तसेंच, आपल्या नांवाला चिरकाल कालिमा जोडेल, किंवा आपल्या राष्ट्रास निरंतर कलंक लागेल, अशा धृष्टपणाच्या कृत्यांत कांहीं लाजेकाजेस्तव तरी, पडूं नये हें बरें !!! जी भाषा अत्युत्तम व उत्कृष्ठ आहे; जिची रचना विलक्षण आहे; जी **ग्रीक** भाषेपेक्षांही ज्यास्त पूर्णतेस आली आहे; व जिच्यांत शब्दप्रकाशन आणि ओजस् हे, गुण **लाटिन्** भाषेपेक्षांही अधिकतर आहेत, ह्मणून अनेक भाषाकोविद प्रसिद्ध **सर वुइल्यम् जोन्स** यांचा अभिप्राय आहे, (तसाच दुसऱ्या अनेक विद्वानांचाही आहे), ती भाषा कुचूकामाची नाहीं असें **मेकालेनीं** ह्मटल्यावर, त्यांच्या शहाणपणाची व विद्वत्तेची अगदीं कमालच झाली, असें म्हणावयाचें. आतां, हे दोन्ही अभिप्राय दोन पासंगांत घालून, त्यांची यथातथ्य

तुलना केली तर सर जोन्स यांचें पारडें सत्यन्यायप्रकाशनाच्या गुरुत्वामुळें अगदीं खालीं राहून, मेकालेचें पारडें कचऱ्याच्या मोलाचें असल्या कारणानें, तें तृणासारखें आकाशांत इतस्ततः परिभ्रमण करील, यांत बालाग्रही संशय नाहीं. सदरहू विद्वानांच्या विद्वत्तेचें खरें स्वरूप, आणि विचारनिरूपणशक्ती, हीं योग्य रीतीनें कळण्यासाठीं, त्यांच्याच उक्तींचें समग्र अवतरण या खालीं देतों.

अविचारी पाश्चात्यांचा धृष्टपणा.

बरें, संस्कृत आणि आरबी भाषेची जी इतकी निर्भर्त्सना मेकॉलेनीं केली, ती त्या भाषांचें थोडेंबहूत ज्ञान स्वतःला असून त्यांनीं केली असती, तर तें

१ "I have never found one among the Orientalists themselves who could deny that a single shelf of a good European library was worth the whole native literature of India and Arabia !

"I certainly never met with any Orientalists who ventured to maintain that the Arabic and Sanskrit Poetry could be compared to that of the great European nation ! !

"I doubt whether the Sanskrit literature be as valuable as that of our Saxon and Norman progenitors.

सर वुइल्यम् जोन्स हे संस्कृत भाषेविषयीं असें लिहितात कीं:—

"It is of a wonderful structure more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either."

(Asiatic Researches Vol. I P. 422.)

करणें त्यांस कांहीं तरी शोभलें असतें. परंतु तसा कांहींच प्रकार नाहीं. ह्या भाषांच्या संबंधानें, या राजश्रीचें ज्ञान पाहिलें तर अकटोपासून विकटोपर्यंत. तसेंच त्यांचा ह्यांस गंध देखील नसल्यामुळें, समजण्याच्या नांवानेंही आं-वळ्या येवढें पूज्य. तेव्हां उघडच आहे कीं, सदरहू प्राच्य भाषांच्या निरुपयुक्ततेविषयीं जी कांहीं थोडी-बहूत माहिती आमच्या ह्या आंग्ल विद्वानास मिळाली ती स्वानुभव–सिद्ध नसून, दुसऱ्यांच्या-ओंजळीनें पाणी पिऊन प्राप्त झाली असल्यामुळें, त्यांनीं खरोखर मौनावलंबनच करणें अगदीं इष्ट होतें. परंतु मो-ठ्या खेदाची व परम आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हे पण्डित त्या भाषांचें स्वतःचें अज्ञान सर्वथैव कबूल करीत असून देखील, ते तत्संबंधीं आपलें मत प्रसिद्ध करण्यास बिल-कुल मागें पुढें सरत नाहींत. असें धाडस, असा विचार, आणि अशी धृष्ठता केवळ त्यांची त्यांसच शोभतें.

---

१ "I have no knowledge of either Sanskrit or Arabic. But I have done what I could do from a correct estimate of their value. I have read translations of the most celebrated Arabic and Sanskrit works. I have conversed both here and at home with men distinguished by their proficiency in the eastern tongues. I am quite ready to take the Oriental learning at the valuation of the Orientalists themselves. (Minute on Education).

किंबहुना, अशा एकमार्गी व धाडसी पाश्चात्यांचें हें ब्रीदच आहे असें म्हटलें तरी चालेल. प्राच्यपण्डितांस असलें कांहीं साधणें खरोखर कठिण, व तें त्यांस शोभलेंही नसतें.

हिंदु लेण्यांविषयीं, मिलचें बालिश मत.

मला असें वाटतें कीं, आम्हां हिंदूंची प्राचीन उन्नतावस्था, तसेंच हिंदूराष्ट्राचें पौराणत्व, आणि त्यांचें विद्याविशारदत्व, हीं कांहीं कांहीं पाश्चिमात्यांस बिलकुल सहन न होऊन, ते आपल्या मनाच्या विप्लुतावस्थेंत, कांहीं तरी अति निंद्य व दुराग्रहाची बडबड करून, जगांतील यच्चयावत् प्रजाजनसमूहास आपलें खरें स्वरूप दाखवितात. मिल्लनीं आपल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अशाच प्रकारची कांहीं विलक्षण कुतर्कशक्ति दाखविली आहे. आम्हां हिंदूंचीं प्राचीन कोरींव-लेणीं इतकी प्रसिद्ध आणि प्रेक्षणीय आहेत कीं, तीं पाहून जगांतील सर्व लोक तोंडांत बोटें घालतात. परंतु आमच्या

१ In his zeal to undervalue the cavern temples of the Hindus, he (Mr Mill) even insinuates that they are not artificial."

(Mill's British India. Wilson's notes.)

"A contempt for all that is Asiatic too often marks our countrymen in the east."

"(Tod's Ràjasthàn Vol. I P. P.117/118)

ह्या गौरकाय गृहस्थांस सदरहू हिंदूंच्या कोरींव लेण्याची चमत्कृति असह्य होऊन, त्यांनीं बेलाशक असा सिद्धांत ठोकून दिला कीं, हिंदूस्थानांतील पुष्कळ लेणीं पाटवः निर्मित नसून स्वभावजन्यच आहेत. ह्मणजे कांहीं लेणीं कदाचित् भूमींतून आपोआपच वर निघालीं असावीं. किंवा कांहीं अन्तरिक्षस्थ मेघजालांतून अकस्मात् खालीं कोसळून पडलेलीं असावीं. वा !!! आहेत कनी जाडी विद्वान् !!! शाबासरे मिल्ल !!! ह्याचें नांव काम. व हीच खरी आंग्ल विद्वत्ता. यांच्या समजुतीप्रमाणें मिसर देशांतील भव्य व गगनचुंबी मनोरे देखील आकाशांतूनच खालीं पडले असावे, यांत संशय नाहीं. खरोखर, असलें विचारशून्य प्रतिपादन, विवेकी पाश्चिमात्यांस देखील, अगदीं नापसंत आहे.

तत्संबंधीं इतर पाश्चात्यांची टीका.

१ "This laborious description of the architecture of the Hindu affords some curious specimens of the inveteracy of the author's prejudices. In his zeal to undervalue the cavern—temples of the Hindus, he even insinuates that they are not artificial. 'It is difficult to say how much of the wonderful in these excavations, may be tho work of nature.' He seemed inclined, with Bryant, to think that it was not impossible that the pyramids had dropped from the clouds, or sprung out of the soil." (Mill's British India. Wilson's notes).

डयुगल्ड स्टयुवर्ट नामक दुसरे एक पाश्चिमात्य शिरोमणी आहेत त्यांनीं तर आपल्या विद्वत्तेची, आणि गहनज्ञानाची, अगदीं कमालच करून सोडली.

डयुगल्ड स्टयुवर्ट यांचें संस्कृतग्रंथसंपत्ति संबंधीं जिव्हाचापल्य.

त्यांची तार्किकशक्ती, व विवादकुशलता, हीं पाहिलीं ह्मणजे तर कोणालाही हसूं आल्याशिवाय राहणारच नाहीं. हे गृहस्थ असें ह्मणतात कीं, सर्व संस्कृत भाषा, आणि त्यांतील अखिल काव्यभांडार, व गद्यपद्यात्मक नानाविध शास्त्रोदधि, हीं यच्चावत् हिंदु कवि, ग्रंथकार, व शास्त्रवेत्ते, यांच्या बुद्धिप्रभावानें मूळची किंवा यादृच्छिक झालेलीं नसून, तीं सर्व आह्मां ब्राम्हणांची पश्चात्‌ची कूट-रचना आहे. वाहवा ! ! ! काय नामी आणि सयुक्तिक कल्पना ही ! ! ! हिला मान डोलविल्याशिवाय कोणाच्यानेंही कसें राहवेल? कल्पना करा कीं, जो वेद अति पुराण असल्याविषयीं सर्व जगाची कबुली व संमती आहे; जी संस्कृत भाषा सर्वोत्तम असल्याविषयीं सर्व देशाचे नामांकित विद्वान् मोठ्या प्रेमानें मान डोलवितात, व सकौतुकाश्चर्य करतात; ज्या भाषेंतील नानाविध शास्त्रोदधि अपरंपार भरलेला असल्यामुळें, त्यांतच बुडून राहण्याविषयीं पाश्चिमात्य पंडित, उत्कट लालसा दाखवितात; ती संस्कृत विद्या केवळ मिथ्यालेख असल्याबद्दल, अकटोपासून विकटो-

पर्यंत ज्यांचें अध्ययन, अशा ड्युगल्ड स्टुवर्टनें निमि-षार्धांत पीस फिरवून, तिच्या कुटिल रचनेविषयीं एका क्षणांत अजिबात ठराव करून टाकला. शाबास ! ! ! ह्याचें नांव तर्कशक्ति ! ! ! आणि यालाच ह्मणावें अनेक शास्त्र पारंगमत्व ! ! ! ही शैली, हा धृष्टपणा, व हें वाक्-पांडित्य आह्मां पौरस्त्यांस खचितच साधणार नाहीं.

भट्ट मोक्षमूलर यांनीं ड्युगल्ड स्टुवर्ट याच्या मताचें केलेलें खंडण.

बरें, ही संस्कृत ग्रंथ संपत्ति बनावटच असती तर, तिची वेदकालीन स्थिति व ऐतिहासिक परंपरा, तसेंच

---

१. "Dugald Steward, rather than admit a relationship between Hindus and Scots, would rather believe that the whole Sanskrit language and the whole of Sanskrit literature—mind, a literature extending over three thousand years and larger than the ancient literature of either Greece or Rome,—was a forgery of those wily priests, the Brahmans."

"I could identify still more of these Vedic rivers, such as, for instance, the Kubhâ, the Greek Cophen, the modern Kàbul river; but the names which I have traced from the Veda to Alexander, and in many cases from Alexander again to our own time seem to me sufficient to impress upon us the real and historical character of the Veda. Suppose the Veda were a forgery—suppose at least that it had been put together after the time of Alexander—how could we explain these names?"

(What can India teach us?).

नद्या, पर्वत, इत्यादि भूगोलविषयक स्थलें, आणि त्यांचीं नांवें, कालांतरानें पारदेशिकांनीं तत्संबंधीं जे लेख लिहिले त्यांच्याशीं, बिलकुल मिळतीना. किंवा, परकीयांनीं समक्ष पाहिल्याची अथवा ऐकिल्याची, जी आमच्या देशाची व आमच्या लोकांची प्राचीन ऐतिहासिक माहिती दिली आहे, तिच्याशीं वेदग्रंथांतील हकीकतीचा मुकाबिला कोणत्याही प्रकारें पडतांना.

आणि उपलब्ध असलेल्या सामग्रींत जर सर्व प्रकारें साद्यंत मेळ मिळत आहे तर, वेद, रामायण, महाभारत, इत्यादि ऐतिहासिक लेख आहेत, असें मानल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. इतकेंच नाहीं तर, या संस्कृत महोदधीला कूटरचना म्हणणें म्हणजे जाणून बुजून वेड्याचें सोंग घेणें होय.

---

१. शिकंदरची स्वारी भरतखंडावर झाल्यावेळीं, ग्रीक लोकांनीं लिहिलेली हकीकत.

२. They are names that have mostly a meaning in Sanskrit, they are names corresponding very closely to their Greek corruptions, as pronounced and written down by people who did not know Sanskrit. How is a forgery possible here?

* * * *

" Other conjectures have been made with even less foundation than that which would place the ancient poets of India under the influence of Babylon

पुढें चालू.

हिंदुस्थानावर शिकंदर बादशाची स्वारी इ. स. पूर्वी ३२७ व्या वर्षी झाली असून, ततकालीन माहिती आणि त्या वेळची पाहिलेली हकीकत ग्रीक इतिहासकारांनीं आपापल्या लेखांत दिली आहे. हे ग्रीक लेख लिहिल्याला आज सुमारें दोनं हजार दोनशें वर्षावर होऊन गेलीं आहेत. आणि इतक्या विशाल मुदतीच्या पलीकडील कालांत, ज्यावेळीं दळणवळणाचें कोणतेंही साधन नव्हतें अशा वेळीं, कालक्रम व स्थाननिर्णय, यांजकडे विशेष लक्ष्य पुरवून, एकादें गोष्टीजाल रचण्याचें कोणी तरी साहस केलें असेल, किंवा कांहीं तरी निराधार कल्पना सामर्थ्य लढविलें असेल, असें बिलकुल संभवतच नाहीं. आणि म्हणूनच आमचे संस्कृत ग्रंथ मुळींच परप्रकाश पोषित नाहींत.

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

China has been appealed to, nay even Persia, Parthia, and Bactria, countries beyond the reach of India at that early time of which we are here speaking, and probably not even then consolidated into independent nations or kingdoms. I only wonder that traces of the lost Jewish tribes have not been discovered in the Vedas, considering that Afghanistan has so often been pointed out as one of their favourite retreats."

१. "After having thus carefully examined all the traces of foreign influences that have been brought forward by various scholars, I think I may say that

पुढें चालू.

इ० स० पूर्वी ३२७ वर्षी, किंवा त्या सुमारास, इकडील माहितीविषयीं तिकडील लोकांनीं जे ग्रंथ लिहिलें ते ग्रीक भाषेंत होते. यामुळें, भूगोल विषयक वगैरे जीं जीं नांवें संस्कृतांत प्रचारांत असलेलीं त्यांनीं टिपून ठेविलीं, त्यांचें अन्य भाषेंत रूपांतर होऊन, तीं तशा अपभ्रष्ट स्थितींतच दृष्टिगोचर होतात. उदाहरणार्थ, कुभा नदीचा ग्रीक भाषेंत कोफेन असा अपभ्रंश झाला, आणि त्याच नदीला हल्लीं काबूल असें म्हणतात.

आतां, अशा प्रकारच्या सत्यान्वेषणपराङ्मुख आणि

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

there really is no trace whatever of any foreign influence in the language, the religion, or the ceremonial of the ancient Vedic literature of India. As it stands before us now, so it has grown up, protected by the mountain ramparts in the North, the Indus and the Desert in the West, the Indus or what was called the Sea in the South, and the Ganges in the East. It presents us with a home-grown poetry and a home-grown religion ; and history has preserved to us at least this one relic, in order to teach us what the human mind can achieve if left to itself, surrounded by a scenery and by conditions of life that might have made man's life on earth a paradise, if man did not possess the strange art of turning even a paradise into a place of misery.

(What can India teach us ?
P. P. 28-173-174-139-140.)

पाश्चिमात्यांचें सत्यमतावलंबन व दुराग्रही लोकांची फटफजिती.

दुराग्रही लोकांचें, पाश्चिमात्य राष्ट्रांत, जरी प्राचुर्य आहे तरी, त्यांतही मधून मधून **सत्यसूर्या**चा चकचकाट भासमान होतच असतो. यामुळें, त्याच्या तडाक्यांत जेव्हां अशा लोकांचें असत्य तमसानें ओतप्रोत भरलेले ग्रंथ सांपडतात, तेव्हां मात्र त्यांची त्रेधा होऊन चिंधड्यान् चिंधड्या उडतात. सबब सत्याचा **जय** होण्याच्या संबंधानें, ही एक मोठीच अभिनंदनीय गोष्ट मानली पाहिजे. ह्या मिथ्यावादी लोकांची पोकळ बडबड, वृथाजल्पना, आणि कटुतर जिव्हाचापल्य, हीं पाहून त्यांचेच बंधू गौरकाय सुद्धां, सोद्वेगान्तःकरण होत्साते, त्यांचा तिरस्कार व कंटाळा करतात. आणि कधीं कधीं तर निष्प्रांजल बुद्धीनें, व निःशंकपणें ते असेही उद्गार टाकतात कीं, **पौरस्त्य** राष्ट्रांवर इश्वरीकृपा असल्यामुळेंच तीं बुद्धीनें सतेज आहेत. आणि हें त्यांचें बुद्धिसामर्थ्य जरी पाश्चिमात्य राष्ट्रांत नाहीं तरी, ती उणीव, पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील वृथाभिमान व मिथ्यादर्प, यांच्या योगानें परिपूर्ण व चांगल्या रीतीनें भरून आली आहे. इतकेंच नाहीं तर, अखिल जगापेक्षां आपण (पाश्चिमात्य लोक) च कायते हुषार व शहाणे आहों, म्हणून जी कांहीं पाश्चिमात्यांस घमेंडी आहे, तिच्या निरंतर वासानें आणि

१ A contempt for all that is Asiatic too often

चिरकाल साहाय्यानें, त्यांचें (पाश्चिमात्यांचें) सर्व कांहीं न्यूनाधिक्य पुरें होत आहे. ह्याच दर्पोन्मादनिद्रावस्थेंत पाश्चिमात्य हे नेहेमीं चूर असून, ते मोठ्या आनंदांत दिवस घालवितात. तथापि, ही अवस्था जाऊन, तिकडील मिथ्यावादी व दुराग्रही लोकांस जेव्हां जागृदवस्था प्राप्त होते, तेव्हां मात्र त्यांस असें वाटतें कीं, आपली गर्वोक्ति व दर्प हीं वृथा असून, प्राच्य राष्ट्रेंच आपल्यापेक्षां यथान्याय श्रेष्ठतर आहेत. परंतु इतकें मात्र खचित समजावें कीं, अशा लोकांस हें खरें ज्ञान झाल्यावर ते दुःखगर्तांतच पडल्यासारखें होऊन आपलें शांतिसौख्य सर्वस्वी नष्ट झालें, असें त्यांस निःसंशय वाटूं लागतें कारण, सर्वांत आपणच काय ते मोठे, व आपणांस स्वर्ग काय तो दोन बोटेंच उरला आहे, अशी नेहमींचीच त्यांची अज्ञानमूलक कल्पना असल्यामुळें, दुसऱ्यापेक्षां आपण कमी दर्जाला पोहोंचलों, ही कल्पना साहजिकच त्यांस अति दुःखद होते यांत नवल तें काय ? अशा लोकांविषयीं सत्यप्रिय अशा श्वेतवर्ण बंधूंचा संताप केवळ यथान्याय आहे, असें कोणास वाटणार नाहीं ? संपत्ति, ऐश्वर्य,

---

मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.

marks our Countrymen in the East; though at one period on record the taunt might have been reversed."

(Tod's Rajasthan p. p. 117-118 Vol. I.)

व सत्ता, यांच्या उन्मादानें कांहीं गौरकाय (त्यांच्या स्वतःच्या ज्ञानाच्या संबंधानें आवल्यायेवढे पूज्य असतांही) दुसऱ्यास किंपदार्थ, व केवळ पशु आणि रानटी समजतात, ही गोष्ट किती आश्चर्याची व खेदकारक आहे बरें ? प्राच्य राष्ट्रांस केवळ मूर्ख समजून, ज्ञानाचें व सभ्यतेचें आपणच कायते भांडार, ह्मणून आपल्या भोंवतीं आपणच दिवा ओंवाळून घेणें, किंवा ज्या गोष्टीचा आज चार पांच हजार वर्षांमागें हिंदूंस शोध लागला असून ज्याविषयीं त्या वेळेसच त्यांनीं भवतिनभवति केली होती अशी एखादी गोष्ट प्राच्य ग्रंथावलोकनामुळें, किंवा प्रसंगानुसार अकस्मात् अथवा दैवगत्या, पाश्चिमात्यांच्या सहज लक्षांत आल्या कारणानें त्यांनीं वृथाभिमान धरून, त्याबद्दलची आपली शेखी आपणच मिरवावी, हें किती असभ्यतेचें व दुष्टपणाचें आहे बरें ! आणि त्याबद्दल कोणा समंजस मनुष्यास खेद वाटणार नाहीं ?

वृथादर्पाचें कारण.

आतां, असा अयोग्य दर्प कां व्हावा, अशाबद्दल कार्यकारण हेतूंचा विचार केला तर असें खचित् दिसून येईल कीं, पृथ्वीवरील सर्व देशांतील पुरी माहिती, व चोहोंकडील यथार्थ ज्ञान नसल्यानें, असा अनर्थ होतो. उंबरांतल्या कीटकांप्रमाणें या अर्धवट् विद्वानांस, किंवा ट, फ, करणारांस जो ज्ञानलव प्राप्त होतो, तो एकंदर त्रिभुवनांतील सर्वच ज्ञानोदधी आहे

अशी कल्पना करून त्या मदांतच ते उड्या मारतात, व मनःपूत मार्गानें संचार करतात. प्रसिद्ध कवि भर्तृहरीनें ह्मटलें आहे कीं:—

यदाकिंचिज्ञोऽहं द्विपइव मदान्धः समभवम्
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदाकिंचित्किंचिद्बुधजन सकाशादवगतम्
तदा मूर्खोस्मीति ज्वर इव मदोमेऽव्यपगतः ॥

(नीतिशतक.)

वास्तविक पाहतां ज्ञानाचा मूळ झरा प्राची दिशेकडूनच निघून, प्राच्य देशांतून मार्गक्रमणा करीत करीत पुढें तो पश्चिम दिशेकडे वळला. त्यामुळें प्राच्य देशाची आर्य-भूमिका ज्ञानजलानें आतीषिक्त झाल्यावर, तिकडूनच थोडा थोडा प्रसाद **यहुदी, पारसीक, मिश्र,** आणि **ग्रीक** लोकांस, व त्यांजकडून क्रमाक्रमानें **रोमन्** लोकांस प्राप्त झाला. तदनंतर **रोमचें** साम्राज्य रसातळास गेल्यावर **युरोपखंडांत** जिकडे तिकडे अज्ञानांधकारच पसरला. त्या वेळीं **अरबी** लोकांनीं त्या खंडांत चोहोंकडे विजय-ध्वज लाविला, आणि सर्वत्र ज्ञानाचा पुनश्च प्रसार केला. आतां, **अरबी** लोकांस देखील **आर्य** लोकांकडूनच ज्ञान-भांडार मिळालें होतें. व ही गोष्ट इतिहासावलोकनानें खरीही ठरते. त्यामुळें आम्हां **आर्यां**पासूनच इतर सर्व राष्ट्रांस ज्ञाना-मृत प्राप्त झालें, असें म्हणण्यास बिलकुल प्रत्यवाय नाहीं.

प्रसिद्ध इतिहासकार आँकले यांचा श्वेतबंधु-विषयीं अभिप्राय.

याबद्दल आँकले नामक इतिहासकारानें थोडक्यांत चांगलें वर्णन दिलें आहे. मुसलमान् लोकांचा इतिहास लिहीत असतां ते असें ह्मणतात कीं:—

"If providence hath removed us to a greater distance from the influence of those genial rays which ripen the wits of the eastern nations, it hath made us abundant amends, by indulging us in this conceit, that we are wiser than all the rest of the world besides.

"There are some sorts of pleasing madness of which it would be cruelty to cure a man. By bringing him to his senses you make him miserable.

"You will ask me, perhaps, what is the meaning of all this? why, in good truth, the meaning of it is, a just indignation against the impertinence of those who imagine that they know everything, when in reality they know nothing.

"And, to be more particular, the folly of the Westerns in despising the wisdom of the eastern nations and looking upon them as brutes and barbarians whilst we arrogate to ourselves everything that is wise and polite; and if we chance to light upon a just thought we applaud ourselves upon the discovery though it was better understood three thousand years ago.!

"This happens to us through want of good reading and a true way of thinking; for the Case is this, that little smothering of knowledge what we have is entirely derived from the east. They first